

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
ВƏ
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мазалар мазмуну)

I-IV БУРАХИЛЫШ

АЗƏРБАЈЧАН
МƏKTƏБИ
журнална алаш

1961

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ВƏ ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəгалəлəр мəчмуəsi)

Дəрдүнчү (32-чи) бурахылыш

«Азəрбајчан мəктəби»

журналына əлавə

Бакы—1961

МҮНДЭРИЧАТ

	Сәһ.
Мүәллимләримизин шәрәфли вәзифәләри	3
Ф. Фәрһадов — М. Ә. Сабирин җарадычылығында Фүзули ән'әнәләри һаггында	12
А. Абдуллајев — Ибтидаи мәктәбдә гираәт тә'лиминин методикасы	22
З. Х. Тагызадә — Бә'зи ејни формалы шакилчиләр һаггында	50
Ј. Кәримов — Ибтидаи синифләрин Азәрбајҗан дили дәрсләриндә шакирдләрин фәаллыг вә мүстәғиллијини артырмаг јоллары һаггында	55
М. Мустафајев — VIII синифдә М. Фүзули гәзәлләринин тәдрисиндә шакирдләрин фәаллығыны нечә артырырам	65
Ш. Сәфәрова — «Шаһин нәғмәси» әсәринин тәдриси тәчрүбәсиндән	70
Н. Нәсиров — Мәктәбимиздә әдәбијјат дәрнәјинин тәчрүбәсиндән	75
З. Сәмәдов — «Көпәјә еһсан» сатирасынын тәдриси тәчрүбәсиндән	81
Ш. Јусифли — VI синифдә «чүмләдә сөзләрин әлагәси» бәһсинин тәдриси тәчрүбәсиндән	85
С. Салһов — Јазы ишләриндә шакирдләрин фәаллығынын вә мүстәғиллијинин инкишаф етдирилмәси	91
Ч. Гәһрәманов — «Дилчилијин әсаслары» һаггында	95
Јени китаблар	100
Редаксијадан	107
«Азәрбајҗан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә 1961-чи илдә дәрч олунмуш мәғалә вә материаллар	109

МҮӘЛЛИМЛӘРИМИЗИН ШӘРӘФЛИ ВӘЗИФӘЛӘРИ

Сов.ИКП XXII гурултајдакы нитгиндә Н. С. Хрушшов јолдаш демишдир: Әдәбијјат вә инчәсәнәт јени инсанын формалашмасында бөјүк рол ојнајыр. Әдәбијјат вә инчәсәнәт коммунизм идејалылығыны вә әсил инсанпәрвәрлији мөһкәмләтмәклә совет адамына јени дүнја-гуручусу сифәтләрини ашылајыр, инсанларын бәдин вә мә'нәви инкишафы ишинә хидмәт едир. Партија бүтүн әдәбијјат, инчәсәнәт хадимләрини мүасир мөвзулар үзәриндә чәсарәтлә вә новаторлугла ишләмәјә чағырыр.

Партија Програмында охујуруг: «Әдәбијјат вә инчәсәнәтин инкишафында башлыча хәтт халгын һәјаты илә әлагәни мөһкәмләндирмәкдән, социалист һәјатынын зәнкинлијини вә мүхтәлифлијини доғру вә јүксәк бәдиликлә әкс етдирмәкдән, јени, әсил коммунист сифәтләрини илһамла вә парлаг сурәтдә тәсвир етмәкдән, чәмијјәтин ирәлиләјишинә мане олан нә варса һамысыны ифша етмәкдән ибарәтдир.

Хәлгилик вә партијалылыг принципләринә әсасланан социалист реализми инчәсәнәти һәјатын бәдин тәсвириндә чәсарәтли новаторлуғу дүнја мәдәнијјәтинин бүтүн мүтәрәгги ән'әнәләриндән истифадә олунмасы вә бу ән'әнәләрин инкишаф етдирилмәси илә бирләшдирир. Шәхси җарадычылыг тәшәббүсү көстәрмәк үчүн, јүксәк сәнәткарлыг үчүн, җарадычылыг формаларынын, үслуб вә жанрларын мүхтәлифлији үчүн јазычыларын, рәссамларын, мусигичиләрин, театр вә кино хадимләринин гаршысында кениш мејдан ачыр».

Јени јаранаҗаг әсәрләр јалныз мөвзусу, мәзмуну илә дејил, һабелә идеја-бәдii тә'сир гүдрәти илә дә охучунун күндән-күнә артан тәләбинә чаваб вермәлидир.

Партијанын XXII гурултајынын музакирә етдији мәсәләләрлә әлагәдар олараг инди мәктәб вә мүәллимләрин гаршысында даһа бөјүк вә мәс'улијјәтли вәзифәләр дурур. Инди һәр кәс чәмијјәт үчүн, чәмијјәт һәр кәс үчүн! принцин ирәли сүрүлүр.

Јени инсанын гаршысында јени вә әзәмәтли вәзифәләр дурур. Бу инсан кениш коммунизм гуручулуғу дөврүнүн ирәли сүрдүјү тәләбләри фәдакарлыгла јеринә јетирмәлидир: өлкәнин игтисади гүдрәтини артырмаг уғрунда мүбаризәннин өн сарасында кетмәлидир; коммунизмдин мадди-техники базасынын

Јарадылмасында мүһүм мәрһәлә олан једдилик планы ләја-гәтлә һәјата кечирмәлидир, әмәк мәнсулдарлығыны јүксәлт-мәли; исрафчылығы, тәсәррүфатсызлығы арадан галдырма-лыдыр; коммунизм зәрури шәрти олан јүксәк дәрәчәдә ин-кишаф етмиш кәнд тәсәррүфатынын фәал иштиракчысы олма-лыдыр; елмин, маарифин, әдәбијјат вә инчәсәнәтин тәрәггиси наминә јарадычылыг әзми көстәрмәлидир; коммунизм гәлә-бәси уғрунда мүбаризәнин тәшкилатчысы олан Ленин партија-сы принципляринин мүбариз тәблиғатчысы олмалыдыр; һәр шеј инсан наминә, инсанын рифаһы үчүн!—шүарыны өз нәзәри вә әмәли фәалијјәтиндә рәһбәр тутмалыдыр.

Мәһз буна көрә дә инди совет елми, әдәбијјаты вә инчәсәнәти коммунизм гуручулуғу дөврүндә адамларын мә'нәви чә-һәтдән зәнкинләшмәси, һәр чүрә кери галмыш, көһнә тәсәввүр, адәт вә ән'әнәләрдән ајрылмасы уғрунда мүбаризәнин өн сыра-ларында кетмәлидир. Кечмишин галыгларына сон гојмаг үчүн бизим әдәбијјат вә инчәсәнәтимиз һәлә чох иш көрмәлидир. Биз чалышыб она наил олмалыјыг ки, јени әхлаги тәләбләр бү-түн совет адамларынын характериндә кетдикчә даһа чох көк сайсын, онларда дахили бир тәләбата чеврилсин.

Коммунизм мөһтәшәм бинасынын тикилишиндә һәрә өз зәһмәтинин бәһрәси илә иштирак етмәлидир. Бу бөјүк гуручу-луг ишләриндә мүәллимин дә әмәји аз дејилдир.

Н. С. Хрушшов јолдаш 1960-чы ил июлун 9-да Үмүрус-ја мүәллимләр гурултајында демишдир:

«Инди биз коммунизм мадди-техники базасыны јарат-маг вә јени инсан тәрбијә едиб јетишдирмәк кими ики тарихи вәзифә јеринә јетиририк. Әслиндә бу бир просесдир. Әкәр биз совет адамларынын тәһсил вә тәрбијәси саһәсиндә кери гал-саг, онда бүтүн коммунизм гуручулуғу иши мүтләг ләнкијәр.

Бах, буна көрә дә партија вә һөкүмәт кениш коммунизм гуручулуғу програмыны мүәјјән едәркән мәктәбин һәјатла әла-гәсини мөһкәмләтмәјин вә халг маарифини даһа да инкишаф етдирмәјин гејдинә галмышлар.

Бу саһәдә партијанын мүәјјән етдији тәдбирләр бүтүн халг тәрәфиндән бәјәнилмиш вә дөвләт Гануну кими гүввәјә минмишдир».

Мәктәб һаггындакы Ганунда дејилр ки, совет мәктәби-нин башлыча вәзифәси шакирдләри һәјата, ичтимаи-фадалы әмәјә һазырламадан, үмуми вә политехник тәһсилин сәвијјә-сини кетдикчә јүксәлтмәкдән, елмин әсаһарыны јахшы билән-чәвәтлы адамлар јетишдирмәкдән, кәчләри социализм чәмиј-принципләринә дәрјәк һөрмәг бәсләмәк руһунда, комму-

низм идејалары руһунда тәрбијә етмәкдән ибарәтдир. Тә'ли-мин әмәклә, коммунизм гуручулуғу тәчрүбәси илә мөһкәм әла-гәләндирилмәси орта мәктәбдә тә'лим вә тәрбијәнин әсас прин-ципи олмалыдыр.

Н. С. Хрушшов јолдаш XXII гурултајдакы мә'рузәсиндә демишдир ки, совет мәктәби инсанын һәртәрәfli вә аһәнк-дар инкишафында хүсусилә мүһүм рол ојнајыр. Мәктәб, ша-кирдләри коммунизм руһунда тәрбијә етмәклә, онлара ән јах-шы кејфијјәтләр вә адәтләр ашыламалы, онлары габилијјәт-ләринә көрә вичданла ишләмәјә, ичтимаи не'мәтләрдән сәмә-рәли истифадә етмәјә, коммунист әхлагы нормаларына вә бир-кәјашајыш гајдаларына әмәл етмәјә һазырламалыдыр. Инди мүәллимләримиз әсас диггәтләрини мәктәбләримиздә тәдрисин кејфијјәтини, шакирдләрә верилән билијин кејфијјәтини јүк-сәлтмәк кими мүһүм мәсәләләрин һәллине јөнәлтмәлидирләр. Мүәллимләримиз она наил олмалыдырлар ки, совет мәктәби һәртәрәfli тәһсил алмыш, шүурлу, әмәксевәр вәтәндашлар һазырласын, шакирдләрә мөһкәм вә дәрјин билик верилсин.

Ону да унутмаг олмаз ки, тәһсил вермәк мәктәб ишинин аңчаг бир һиссәсидир. Тәкчә тәһсил аздыр. Шакирдләрә чә-мијјәтин хејринә олан әмәк вәрдишләри дә ашыламаг ләзым-дыр. Чүнки бунсуз јени инсан тәрбијәсини тә'мин етмәк олмаз. Мәһз буна көрә дә Сов.ИКП Програмында дејилр:

«Әмәк тәрбијәси: Партија чәмијјәтин бүтүн үзвләриндә әмәјә коммунист мүнәсибәтини инкишаф етдирмәји тәрбијә ишиндә әсас вәзифә һесаб едир. Чәмијјәтин хејринә ишләмәк һәр бир адамын мүгәддәс вәзифәсидир. Чәмијјәтин хејринә олан һәр чүр әмәк, һәм физики, һәм дә зәһни әмәк һөрмәтли вә шәрәfli әмәкдир. Бүтүн зәһмәткешләри ән јахшы әмәк нүмү-нәләри әсасында, ичтимаи тәсәррүфатын идарә олунмасынын ән јахшы тимсаллары әсасында тәрбијә етмәк ләзымдыр».

Партијамыз тәнтәнәли сурәтдә е'лан етмишдир ки, совет адамларынын индики нәсли коммунизмдә јашајачагдыр. Де-мәли, индики нәсил өз зәһмәти вә иши илә, өз гызғын јарады-чы фәалијјәти илә коммунизм бинасыны тикмәлидир.

Буна көрә дә мүәсир совет адамларынын, коммунизм гу-ручуларынын тәрбијәси, онларын мә'нәви чәһәтдән кәләчәк хошбәхт чәмијјәтин адамлары кими формалашмасы хүсусилә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Белә ки, чәмијјәт үзвләринин шү-урлулуғу вә мэдәни сәвијјәси нә гәдәр јүксәк оларса, онла-рын јарадычы фәаллығы нә гәдәр долғун вә кениш оларса, коммунизм гуручулуғу бир о гәдәр мүвәффәгијјәтлә һәјата кечәр.

Гурултајын гэрарларына ујгун оларак инди мэктәбләр је-тишмәкдә олан нәслин коммунист тәрбијәсини даһа бөјүк мәс'улијјәтлә јеринә јетирмәли, шакирдләри совет вәтәнпәрвәрлији вә бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијә етмәли, мэктәблиләри һәртәрәфли инкишаф етмиш, мәдәни вә савадлы, интизамлы, доғручул, күмраһ вә дөзүмлү, чәтинликләрдән вә маниәләрдән горхмајан адамлар кими бөјүтмәли, онлары әмәјә севки вә мәһәббәт руһунда тәрбијә етмәлидирләр.

Әдәбијјат дәрсләринин бөјүк сијаси әһәмијјәти олдуғуну, шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн формалашмасына хидмәт етдијини нәзәрә аларағ бу фәннин тәдриси мәсәләсинә хүсуси фикир вермәк лазымдыр. Белә ки, әдәбијјат мұәллимләри бәдии әдәбијјатын идеја зәнкинлијини бачарыгла ачыб көстәрмәли, мэктәблиләри әдәби әсәрләри шүүрлу сурәтдә дәриндән гаврамаға өјрәтмәли, шакирдләрин естетик тәрбијәси сәвијјәсини јүксәлтмәлидирләр.

Дил-әдәбијјат мұәллимләримиз унутмамалыдырлар ки, јени инсанын формалашмасында вә тәрбијәсиндә синифли чәмијјәтдән бизә ирс галмыш бир сыра гүсурлу чәһәтләри арадан галдырмағ, шүүрлардакы көһнәлик галығларына гаршы мүбаризә апармағ әсас мәсәләләрдәндир. Н. С. Хрушшов јолдаш Сов.ИКП Програмы һағгындакы мә'рузәсиндә демилдир: «Ахы, инсанын бејни мистика, мөвһумат вә јанлыш тәсәввүрләрлә долдурулмушдурса, о, мә'нәви чәһәтчә мүвәффәғијјәтлә инкишаф едә билмәз».

Буна көрә дә инди совет елми коммунизм гуручулуғу дөврүндә адамларын мә'нәви чәһәтдән зәнкинләшмәси, һәр чүрә кери галмыш, көһнә тәсәввүр, адәт вә ән'әнәләрдән ајрылмасы уғрунда мүбаризәнин өн сыраларында кетмәлидир. Кечмишин галығларына сон гојмағ үчүн мұәллимләримиз әдәбијјат дәрсләриндән кенеш истифадә етмәлидирләр. Мұәллимләримиз она чалышмалыдырлар ки, јени әхлағи тәләбләр шакирдләрин характериндә кетдикчә даһа чох көк салсын, онларда дахили бир тәләбата чеврилсин.

Партијамызын Програмында дејилер: «Совет чәмијјәти күтләләрин сосналист тәрбијәсиндә, фәал соснализм гуручуларынын јетиширилмәсиндә бөјүк мүвәффәғијјәтләр газанмышдыр. Лакин соснализм гурулушунун гәләбәсиндән сонра да инсанларын шүүрунда вә давранышында чәмијјәтин ирәлијә доғру һәрәкәтини ләнкидән капитализм галығлары јашамағдадыр».

«Коммунизм гәләбәси уғрунда мүбаризәдә идеолоғи инкишафчә даһа күчлү амилә чеврилер».

Инсанларын шүүрунда галмыш көһнәлик галығларына гаршы мүбаризәдә классик вә мүасир совет јазычыларымызын әсәрләри көркәмли рол ојнајыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән онларын әсәрләринин јүксәк сәвијјәдә тәдрисинин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Белә ки, әдәбијјат мұәллимләримиз Азәрбајчан, һабелә гардаш совет халғларынын классик вә мүасир совет әдәбијјатындан тутарлы мисаллар кәтирәрәк пул, варланмағ еһтирасы кечмиш синифли чәмијјәтдә нә гәдәр фәлакәтләрә сәбәб олдуғуну изаһ етмәлидирләр.

Бизим јени һәјат, коммунизм гуручулуғу чәмијјәти көһнә синифли чәмијјәтин «Инсан инсанын гәнимидир» шүүрыны инкар едир. Биз дејирик: «Инсан инсана дост, јолдаш вә гардашдыр».

Шүүрлардакы кечмишин көһнәлик галығларыны тамамилә јох етмәк үчүн ардычул, давамлы мә'нәви тәрбијә иши апармағ лазымдыр. Һәр кәсдән «габилијјәтинә көрә» тәләб едән, һәр кәсә «еһтијачына көрә» не'мәт верән јени чәмијјәтдә әмәкдән узағ «бекар» адамлара јер јохдур. Бу елә бир чәмијјәтдир ки, орада јарадычы әмәк һәр бир сағлам адам үчүн зәруридир. Бу чәмијјәтдә коллективә, јолдаша, аиләјә, гадына мүнасибәтдә әсил коммунист олмағ лазымдыр.

Гурултајын гэрар вә көстәришләринә әмәл едәрәк дил-әдәбијјат мұәллимләримиз өз дәрсләриндә шакирдләри марксизм-ленинизм дүнјакөрүшү, совет вәтәнпәрвәрлији һисси, совет милли гүруру, бөјүк Коммунистләр партијасына сәдағәт руһунда тәрбијә етмәк вә онларын гаршысында бәдии әдәбијјатын јахшы нүмунәләриндәки сурәтләрин мәфкурәви зәнкинлији вә бәдии тә'сир гүввәсини ачмалы, јүксәк әхлағи кејфијјәтә малик совет адамы јетиширмәк үчүн ондан истифада етмәлидирләр.

Мұәллимләримиз шакирдләри коммунизмдин фәал гуручулары, чәтинликләрдән горхмајан вә һәр чүр чәтинлији арадан галдырмағы бачаран адамлар кими тәрбијә етмәлидирләр.

Бу шәрәфли вә чох мәс'ул вәзифәләри јеринә јетирмәк үчүн һәр шејдән әввәл мұәллимләримиз шакирдләри классик вә мүасир бәдии әдәбијјатымызын јахшы нүмунәләри илә таныш етмәли, бәдии әсәрләри шүүрлу сурәтдә мәнимсәмәји, әсәрләрин идеја-мәзмуну вә бәдии ифадә васитәләрини тәһлил етмәји онлара өјрәтмәлидирләр.

Әдәбијјатын тәдрисиндә әдәби-бәдии дили јаддан чыхармағ олмаз. Бөјүк јазычыларын дилини шакирдләр онун өз зән-

килижи вэ рэнкарэнклији илэ өжрэнмэлидирлэр. Үмумијјэтлэ јахшы, бэдин эсэрлэрин дили шакирдлэрин мэдэни данышыгы үчүн нүмунэ олмалыдыр. Мүэллим дилин тэмиз, јыгчам вэ тэ'сирли олмасы үчүн бэдин эдэбијјатдан истифаде етмэјэ шакирдлэри алышдырмалыдыр.

Н. С. Хрушшов јолдаш гурултајдакы нитгиндэ демишдир: «Партија бу вэ ја башга бир дилин ишләдилмэсиндэ һеч бир мэхдудиијјэтэ, имтијаза вэ мэхбурилијэ јол вермэдэн бундан сонра да ССРИ халглары диллэринин азад инкишафыны тэ'мин едэчэкдир. Һэр бир ССРИ вэтэндашы өз ушагларыны һэр һансы бир дилдэ охутмагда тамамилэ сэрбэстдир вэ бундан сонра да тамамилэ сэрбэст олачагдыр. Биздэ милли диллэрин инкишафы јолунда һеч бир энкэл јохдур. Лакин онларын инкишафы милли сэдлэрин күчлэнмэсинэ дејил, милләтлэрин бир-биринэ јахынлашмасына доғру апармалыдыр».

Бу мө'нада Азэрбајчан дили дэрсинин тэдрисинэ хүсусилэ инди даһа артыг фикир верилмэлидир. Шакирдлэрэ грамматиканы дэриндэн вэ эсаслы сурэтдэ өжрэтмэк, онларын јазылы вэ шифаһи нитглэрини инкишаф етдирмэк инди Азэрбајчан дили мүэллимлэринин гаршысында дуран эсас мэсэлэлэрдэн олмалыдыр. Тэдрис просесиндэ грамматиканын лүгэт фонду вэ лүгэт тэркиби бэхслэринэ дә хүсуси фикир верилмэлидир. Һабелэ јазы ишлэринин кејфијјэтини даһа да јахшылашдырмалы, шакирдлэрин јарадычылыг габилитјјэти, јазылы нитг мэдэнијјэти инкишаф етдирилмэлидир. Бир чэхэти дә унутмаг олмас ки, шакирдлэрин билијиндэ олан формализм үнсүрлэри, эзбэрчилик онларын кэлэчэк тэхсил вэ фээлијјэтлэринэ мәнфи тэ'сир едэ билэр. Одур ки, мэхтэбдэ верилэн билијин шүүрлу вэ мөһкэм олмасына, формализмин, эзбэрчилијин тамамилэ арадан галдырылмасына наил олмаг лазымдыр.

Дил-эдэбијјат мүэллимлэримиз шакирдлэрин имла, ифаде вэ инша јазыларында олан орфографија, үслуб вэ дурғу ишарэлэри сэхвлэринин арадан галдырылмасы үчүн мүхтэлиф үсуллардан истифаде етмэлидирлэр. Ејни заманда мэхтэблилэрин шифаһи вэ јазылы нитглэрини инкишаф етдирмэк саһэсиндэки иш даһа да гүввэтлэндирилмэлидир.

Дил-эдэбијјат мүэллимлэримиз һэмчинин шакирдлэрин јазыларында ардычылыг, мээмун долғунлуғу, мэнтигилик, ифаде көзэллији, эдэби-сијаси мэлуматын кенишлији вэ с. т. б. сэдлэрэ дә хүсуси диггет јетирмэлидирлэр. Бир сөзтэ мүэллимлэримиз тэдрис етдиклэри фэйнин там саһиб олмагла, ону шакирдлэрэ дүзкүн вэ асан јолларла чатдырмалыдырлар.

Н. С. Хрушшов јолдаш XXII гурултајдакы нитгиндэ милләтлэрин бир-биринэ јахынлашмасы вэ халглар достлуғунун мөһкэмлэнмэсиндэн данышаркэн демишдир:—«Һэјатда баш верэн бир просесин—ана дили илэ јанашы, рус дилинин көпүлү сурэтдэ өжрэнилмэси просесинин мүсбэт эһэмијјэти вардыр. Чүнки бу, гаршылыгы тэчрүбэ мүбадилэсинэ, бүтүн ССРИ халгларынын мэдэни наилијјэтлэриндэн вэ дунја мэдэнијјэтиндэн һэр бир милләтин вэ халгын истифаде етмэсинэ көмэк едир. Рус дили эслиндэ бүтүн ССРИ халгларынын гаршылыгы үнсидјјэти вэ эмэхдашлыгы үчүн үмуми бир дил олмушдур».

Мэхз буна көрэ дә мүэллимлэримиз рус дилинин тэдриси мэсэлэсинэ инди даһа да артыг фикир вермэли вэ елэ етмэлидирлэр ки, орта мэхтэби гуртаран һэр бир шакирд габагчылыг рус мэдэнијјэтиндэн сэрбэст истифаде едэ билсинлэр.

Һэр бир мүэллим билмэлидир ки, мэхтэбин јенидэн гурулмасы, биздэн биринчи нөвбэдэ тэдрис ишлэринин кејфијјэтини даһа да јүксэлтмэји тэлэб едир.

Мэхтэбин тэ'лим-тэрбијэ ишинин кејфијјэтини даһа да јахшылашдырмаг, шакирдлэрин мөһкэм билик алмасы уғрунда, мүвэффэгијјэтин јүксэлдилмэси уғрунда вэ педагожи просесин дүзкүн тэхкил едилмэси, совет дидактикасы вэ методикасы гајдаларына чидди ријјэт едилмэси бүтүн мүэллимлэрин, о чүмлэдэн һэр бир дил вэ эдэбијјат мүэллиминин инди гаршысында дуран мүһүм вэзифэлэрдэн олмалыдыр.

Бу, бир даһа мүэллимин тэдрис етдији тэ'лим ишлэринин тэхкилинин эсаслы дәјишилмэсини, дэрсдэ шакирдлэрин фээаллыгыны артырмаг вэ онларын дэркетмэ габилитјјэтлэрини күчлэндирмэсини лазым билир. Бунун үчүн мүэллимдэн дэрсдэ еврестик мүсаһибэ үсулундан кениш истифаде етмэк, шакирдлэри китаб охумаға һэвэслэндирмэк, онларда өз гүввэ вэ бачарыгларына инам ојатмаг вэ саир тэдбирлэр көрмэји тэлэб едир. Буну јеринэ јетирмэк үчүн мүэллимин бүтүн имканлардан кениш вэ сэмэрэли сурэтдэ истифаде етмэси лазым кэлир. Мэхз буна көрэдир ки, мүэллимлэримиз, о чүмлэдэн дил-эдэбијјат мүэллимлэримиз шакирдлэрэ билији һазыр шәкилдэ вермэмэли, мэхтэблилэр өзлэри мүстәгил олараг дүшүнмэји вэ нәтичэ чыхармағы бачармалыдырлар.

Шакирдлэрэ биликлэри һазыр вермэк мүэллимин ишини асанлашдырыр. Лакин тэчрүбэ көстэрир ки, бу, шакирдлэрин фээаллыгыны вэ тэшәббүскарлыгыны артырмыр. Онларда дэрсә-мараг ојатмыр, бачарыг вэ вәрдишлэрә јијеләнмэлэринә көмэк етмир, механики эзбэрләмэјэ кәтириб чыхарыр вэ дэрсин практик олараг өжрэнилмэсинэ мане олур. Мэхз буна көрә

дир ки, мұаллим дәрседә мұхтәлиф методлардан истифадә едәрәк шакирдләрин мүстәгиллијини артырмаға чалышмалыдыр. Мұаллим һәр бир дәрсиндә-чанлы мүсаһибәдән, фронтал соргудан, әјани вәсаитдән кениш истифадә етмәлидир. Мұаллимин мүсаһибәсинин чанлы вә тә'сирли олмасы исә онун синфә верәчәји суаллары дүзкүн вермәји бачармасындан да асылыдыр. Бу, һеч дә садә бир иш дејилдир, бу иш бөјүк бир усталыг тәләб едир.

Бурада бир чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр ки, шакирдләри фикирләшмәјә мәчбур едән, һәм дә әтрафлы дүшүнмәји тәләб едән суаллар верәркән мәктәблини чаваб вермәк үчүн һеч дә тәләсдирмәк лазым дејилдир. Она әтрафлы дүшүнмәк үчүн вахт вермәк, сәбирлә көзләмәк лазымдыр.

Шакирдләрин дәрседә фәаллашдырылмасында дәрслик үзәриндә апарылан иш дә мүнүм јер тутур. Лакин чох тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, шакирдләрин чоху китаб үзәриндә сәмәрәли вә мәһсулдар ишләмәји һәлә бачармыр. Бу чох зәрури вәрдиши онлара өјрәтмәк лазымдыр.

Мұаллимләримиз—о чүмләдән дил-әдәбијјат мұаллимләримиз онлара тапшырылан мәс'ул вә шәрәфли вәзифәләрин өһдәсиндән мүәффәғијјәтлә кәлмәк үчүн унутмамалыдырлар ки, онлар мәктәбдә һәлледици рола маликдирләр. Дәрсин кејфијјәти вә шакирдләрин тәрбијә едилмәси һәр шејдән әввәл мұаллимин сијаси вә елми-нәзәри һазырлығындан онун педагожи усталығындан вә ишә мүнәсибәтиндән асылыдыр. Бунун үчүн о, дурмадан өз үзәриндә чалышмалы, сијаси, елми вә методик билијини даһа да артырмалы, мәктәбдә методик ишин кејфијјәтинин чанланмасына вә жүксәлмәсинә наил олмалыдыр.

Дил-әдәбијјат дәрсләринин кејфијјәтинин даһа да јахшылашдырмагла јанашы олараг ән јахшы педагожи тәчрүбәнин өјрәнилмәси, јајылмасы мәсәләсинә дә хүсуси фикир верилмәлидир.

Бүтүн бунларла јанашы олараг мұаллимләримиз шакирдләрин јазылы вә шифаһи билијинин һесаба алынмасы вә гижмәтләндирилмәсинә һәм објектив, һәм дә тәләбкарлыгла јанашмалыдырлар.

Мұаллимләримиз она чалышмалы вә наил олмалыдырлар ки, шакирдләр кечилән әсәрләрин мәзмунуну јахшы мәнимсәсинләр, онлары мәфкурәви вә бәдиин чәһәтдән тәһлил етмәји јахшы бачарсынлар.

Тәчрүбә көстәрир ки, республикамызын мәктәбләриндә чалышан габагчы мұаллимләримиз олкамүздә кәли метрфизм коммунизм гуручулуғынун тәләбләри сәвијјәсинә галдыр

мағын бөјүк вәтәнпәрвәрлик иши, бөјүјән нәслин коммунист тәрбијәсинин үмумхалг иши олдуғыну јахшы баша дүшүр, даим јени јарадычылыг һисси илә јашајыр, тә'лимдә даһа мүтәрәгги педагожи гајда вә үсуллар тәтбиг едирләр.

Мәһз бунун үчүн дә габагчы мұаллимләримиз дәрсин дүзкүн тәшкилинә биринчи дәрәчәли әһәмијјәт верир, ону чанлы, марағлы гурур, дәрсин мәрһәләләринә дүзкүн риәјәт едирләр. Бу мұаллимләр шакирдләрин дәрседә фәаллығына вә јени материалын әсасән синифдә мәнимсәнилмәсинә наил олулар. Сәнәтин дәриндән севән, ишә чан јандыран белә мұаллимләрин дәрс дедикләри синифләрдә шакирдләрин тәһсил мүвәффәғијјәтләри һәмишә жүксәк олдуғу кими, онларын интизамы да көзәл олур.

Дил-әдәбијјат мұаллимләримиз бәшәријјәтин мәдәни инкишафында јени вә жүксәк пиллә олан коммунизм мәдәнијјәтинин фәал иштиракчылары олмалыдырлар. Бунун үчүн партијамыз һәр чүр шәрәит јаратмышдыр. Мәһз буна көрә дә мұаллимләримиз XXII гурултајын материалларыны бөјүк руһ жүксәклији, сијаси чошгунлуғ вә әмәк фәаллығы шәрәитиндә өјрәнирләр.

Сов.ИКП XXII гурултајынын гаршыја гојдуғу јени тарихи вәзифәләр мұаллимләримизә јени јарадычылыг илһамы верир.

М. Ә. САБИРИН АНАДАН ОЛМАСЫНЫҢ 100 ИЛЛИГИ
ГАРШЫСЫНДА

Ф. ФӘРҲАДОВ,
филолог и елмләр намизәди, досент.

М. Ә. САБИРИН ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНДА ФҮЗУЛИ
ӘН'ӘНӘЛӘРИ ҺАГҒЫНДА

М. Ә. Сабир Фүзули поезиясыны севиб, ондан ярадычы шәкилдә истифадә едән сәнәткарларымыздан биридир.

Фүзули поезиясы дедикдә һәр шејдән әввәл онун гүвәтли лирикасы, ше'рләриндәки мә'на дәринлији вә ичтимаи мотивләр, жүксәк сәнәткарлыг хүсусијјәтләри алашылыр. Сабир бу чүр зәнкии поезиядан илһам алмыш, хүсусилә Азәрбајчан әдәбијјатында јени мәрһәлә тәшкил едән Фүзули поезиясынын чохчәһәтлилији, долғунлуғу, зәнкиилији М. Ә. Сабирә чох шеј өјрәтмишдир.

М. Ә. Сабирин јашадығы мүһитлә Фүзули ше'рләринин јаранмасындан үч әср јарым кечмәсинә бахмајараг, ашағыда көрәчәјимиз кими, Сабир, Азәрбајчан вә Шәрг әдәбијјаты классикләриндән ән чох М. Фүзули ше'ринин ән'әнәләринә мејл етмиш вә ингилаби сатирасыны јарадаркән Фүзулијә даһа чох иснад етмишдир.

Мә'лумдур ки, М. Ә. Сабир Шәрг вә Азәрбајчан шаирләриндән бир чохларына нәзирә, бәнзәтмә, тәзминләр јазмыш, бир сыра шаирләрдән тәрчүмәләр етмишдир. Булардан Фирдовси, Сәди, Ә. Хәјјам, Һафиз, Фүзули, Н. Камал, М. Ә. Рәчанзадә, С. Әзим вә б. таныјырыг. Лакин Фүзулијә јазылан нәзирә вә бәнзәтмәләр ајрылыгда о бирләрдән даһа чох вә долғундур. Мәсәлән, Х. Һафизә бир бәнзәтмә, Сәдијә даир бир тәзмин, ики нәзирә вә бир тәрчүмәси, Ә. Хәјјамдан чәми бир тәрчүмәси, Фирдовсијә бир тәзмин вә бир нәзирәси мә'лумдурса, М. Фүзули илә әлагәдар Сабирин мүхтәлиф нөвләрдә 10-дан артыг ше'р јаздығыны көрүрүк ки, бу һал Фүзули ирсинин Сабирә даһа јакын олдуғуну көстәрир.

М. Ә. Сабирин Фүзули поезиясы илә әлгәтлә мәсәләләбәтгә тәкчә онун Фүзулијә нәзирә, бәнзәтмә, тәзмин вә с. јазыб-јазмамасындан ибарәт дејилдир, лакин, бунун

ла белә Сабирин Фүзули сәнәти илә әлагәсини мүәјјәнләшдирәркән, илк нөвбәдә бу гәбил әсәрләринин хатырламаг вә нәзәрән кечирмәк вачибдир.

Бу мәгсәдлә Сабирин Фүзулидән истифадә етдији сәһијјәви ше'рләриндән бир нечәсини көтүрәк. Мә'лум олдуғу үзрә XVI әсрдә јашајан М. Фүзули дөврүнүн ичтимаи һагсызлығыны чох заман ешг вә мәһәббәт рәмзиндә әкс етдирмишдир. Мәсәлән, Фүзулинин мәшһур:

Әгл јар олсајды, тәрки-ешги-јар етмәзмидим?

Ихтијар олсајды, раһәт ихтијар етмәзмидим?¹

мисралары илә башланан гәзәлиндә инсан ешги вә мәһәбәтинин тәсвири илә јанашы ше'рдәки мә'нанын һәм дә жүксәк әмәлләрлә, мүһүм ичтимаи мәсәләләрлә бағлы олдуғуну көрүрүк, хүсусилә онун:

Ваизин бәзмин мәним рүсвалығымдан гыл гијас,

Онда сидг олсајды, мән тәгва шүар етмәзмидим?²

бејтиндә Фүзулинин заһид вә дин хадимләрини рүсвај етдији чох ајдын нәзәрә чарпыр. Бу гәзәлин үслуб вә ифадәсиндә инчә бир кинајәдән истифадә едилмиш вә шаир өз тәсвир объектини чох усталыг вә хәфиф һиссләрлә охучунун нәзәриндә чанландырмышдыр. Һәммин объект тәфәккүрдә доған елә бејүк арзу вә әмәлләрлә бағлы даһили бир ешг, чәмијјәтдә әлачы олмајан елә бир ичтимаи кәдәрди ки, ағыл вә дүшүнчә онун гаршысында ачиздир. Мәһз буна көрә дә шаир дәрдинә јарајачаг тәбибә уғрамадығындан ону «пүнһан тутмағы» лазым билмишдир.

Фүзулинин көстәрилән мәшһур гәзәлине М. Ә. Сабирин јаздығы:

Мәндә ар олсајды, өлмәк ихтијар етмәзмидим?

Абрунун холдуғун билсәјдим, ар етмәзмидим?³

бејти илә башлајан нәзирәсини нәзәрән кечирдикдә, ајдын олур ки, Сабир өз сәләфинин гәзәлиндәки мөвзу вә мүндәрәчәдән дејил, бәлкә онун кинајәли үслубундан вә ифадә тәрзиндән истифадә етмишдир. Дөврүнүн мүһүм ичтимаи сијаси һадисәләрини јакындан изләјән М. Ә. Сабир өзүнүн бу ше'риндә ешг вә мәһәббәт мәһүму әчәзиндә Иран ингилаб һәрәкатынын гаты дүшмәни олан Мәһәммәдәли шаһын мүртәчә фикир вә әмәлләрини ифша етмәји әсас мәгсәд көтүрдүјүндән Фүзули ше'риндәки јүнкүл кинајәни

¹ Фүзули. Әсәрләри, I чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәширјјаты, Баки, 1958, сәһ. 238.

² Јенә орада.

³ М. Ә. Сабир, «Ҡонһопнамә», Азәрнәшр, Баки, 1954, сәһ. 195.

даһа кәскин вә сатирик шәкилдә ишләтмиш, она ингилаби мәзмун вермишдир. Марағлы бурасыдыр ки, көстәрдијимиз һәр ики ше'рин рәдифи, һәчми, вәзни, аһәнк вә ифаде тәрзи әсасән ејни олса да, Сабирин ше'риндә сатира даһа гүввәтли ифша руһу даһа кәскиндир. Бунун башлыча сәбәби Сабирдә тәнгид объектинин сijasи мәсәлә илә бағлы олмасында башга, бир дә объектин реал һәјатдан алынмасы вә конкрет шәкилдә тәсвир едилмәсидир.

Билсә идим ел мәни ахыр белә мүфлис говар, —

Вар-јоху дәрчиб едиб, әввәл фәрар етмәзмидим?

Мүлки-Иранын дүшүнсәјдим әлимдән кетмәјин, —

Вар икән фүрсәт о мүлкү тарүмар етмәзмидим?

Сабир бурада даһа ифшачы сөз вә аңлајышлардан истифаде етмишдир. Бундан башга, Фүзули ше'ринин гәһрәманы (ашиг) өз мүһитинин мүсбәт шәхсијјәти олмагла, һәјаты дүзәлтмәк, ичтимаи зиддијјәтләри арадан галдырмаг, «раһәт ихтијар етмәк», гүрбәтдән «әзми-дијар» едиб «күлүстанә чатмаг», «һичран дағы илә јанан көнлүнү», «сејри-лаләзар етмәк» истәјирсә, Сабир ше'риндә тәсвир олуна Иран Шаһәншаһы Мәһәммәдәли исә ел (халг) илә мүбаризәдә мүфлисләшәрәк өлкәдән говулдугдан сонра өз мурдар нијјәтләринин һәјата кечирә билмәдијиндән, «вар-јоху дәрчиб едиб, фәрар» етмәк, Иран мүлкүнү тарүмар еләмәк, шаһа бојун әјмәјән Тағызадә кими парламан нүмајәндәләринин «башыны тәндән ајыра» билмәмәјә тәәссүф едир ки, бу да ону мәнфи бир сурәт кими охучу нәзәриндә чанландырыр. Һәр ики ше'рдә рәдиф кими ишләдилән «ет-мәзмидим» сөзү дә фе'лин инкар нөвүндән суал вә тәсдиг шәклинә салырмагла ифадедә јүнкүл бир күлүш доғурмушдур. Демәли, М. Ә. Сабир өз сәләфинин поетик ән'әнәсиндән истифаде едәркән, Фүзули ше'ринин бәдиһи хүсусијјәтләринин, ифаде вә үслуб чәһәтини әсасән сахладығы һалда, ше'рә даһа конкрет ичтимаи мәзмун вермиш вә өсәрини күнүн актуал, сijasи мәсәләләри илә әлагәләндирмәклә гүввәтли сатира јарада билмишдир.

Фикримизин даһа ајдын шәрһи үчүн Сабирин Фүзули гәзәлине јаздығы бу гәбил икинчи бир нәзирәсини алаг. Мә'лумдур ки, Фүзулинин:

Аһ ејләдијим сәрви-хураманын үчүндүр,

Гаһ ағладығым гөнчеји-хәнданын үчүндүр!

мәтләли гәзәлине М. Ә. Сабир өзүнүн:

1 Фүзули. Әсәрләри. I чилд. Азәрбајҹан ССФ. ЕА. Нурдәјҹит, Бағы, 1954, сәһ. 130.

Аһ ејләдијим нәш'әји-гәлјанын үчүндүр,

Гаһ ағладығым гәһвәји-финчанын үчүндүр;¹

нәзирәсини јазмышдыр. Биринчи нәзирәсиндән фәргли оларга Сабир бу ше'риндә Фүзулинин илк бейтиндәки бир сыра сөзләри јеринә көрә ејнилә ишләтмишдир. Мәсәлән, биринчи мисрада «Аһ ејләдијим сәрви-хураманын үчүндүр», икинчи мисрада «Гаһ ағладығым гөнчеји-хәнданын үчүндүр» сөзләри көрүндүјү үзрә Сабирдә дә ишләнир, лакин биз ше'рдә јүнкүл бир кинајә дујур, һәгиги ашигин көзәл бир мәһ-бубә угрундакы үрәк дөјүнтүсү әвәзинә, мүфтәхорун гарынгулу арзулары илә таныш олурут.

Сабир сонракы мисраларда Фүзулинин ајры-ајры сөз вә ифаделәринин чох аз ишләтсә дә, онлары даһа кәскин сатирик сөзләрлә әвәз етдијиндән әввәлки јүнкүл кинајә кет-кедә һәгиги, гүввәтли бир сатираја чеврилир вә объект кәскин сурәтдә ифша олунур:

Вә'з ејләдијим һәдјәвү еһсандан анчаг

Үмдә гәрәзим кисәвү һәмјанын үчүндүр;...

Вәсф ејләдијим зөвглә әһһари-бейһшти, —

Көвсәр мәзәли шәрбәти-рејһанын үчүндүр;²...

Сабир бурада Фүзули ше'риндәки бир нечә сөзү бә'зән ејнән вә бә'зән мәчәзи шәкилдә сахламышса да, лакин бунлар там јени мә'на, јени мәгсәд вә јени мәзмун вермишдир. Мәсәлән, Фүзулидә охудугумуз:

Бимар тәнәм нәркиси-мәстин әләминдән,

Хуни чикәрим лә'ли-дүрәфшанын үчүндүр.

Јагдым тәнимин вәсл күнү шәм' тәк, әмма.

Бил ким, бу тәдарүк шәби-һичранын үчүндүр.³ дејән мисралардакы мә'на вә мәгсәд, Сабирдәкиндән бүтөвлүклә фәргли вә башгадыр. Фүзулинин мисраларындакы сөз вә ифаделәри чох мәһарәт вә јарадычылыгла ишләтмәк үчүн Сабир бә'зән онларын јерини белә дәјишдирмәли олмушдур. Мәсәлән:

Бимар тәнәм күфтәвү бозбаш әләминдән,

Хуни чикәрим долма-бадымчанын үчүндүр...

Көрдүм ки, плов бишмәдәдир, ачлыға дөздүм,

Билдим бу тәдарүк шәби-еһсанын үчүндүр вә с.

Сабирин Фүзули поезијасындан мәһз бу чүр јарадычы шәкилдә истифаде етдији һәр ики сәнәткарын көстәрилән ше'рләринин һәчм вә формасында да нәзәрә чаршыр.

¹ М. Ә. Сабир, «һоһһоһнамә», Азәрбајҹыр, Бағы, 1954, сәһ. 44.

² «һоһһоһнамә», сәһ. 44.

³ Фүзули. Әсәрләри. I чилд, сәһ. 130.

Мә'лумдур ки, Фүзулинин јухарыдакы ше'ри әруз вәзининин һәзәч бәһриндә јазылмыш, 14 бейтлик гәзәлдир.

Сабирин ше'ри исә гәзәл шәклиндә башласа да, гәзәл дејилдир; бурада форма, бәһр дәјишдији кими һәчм дә дәјишилмиш, сону 2 јарымбейтлә тамамланан 10 бейтлик јени бир ше'р формасы јаранмышдыр. Мәсәлән, Фүзули өз гәзәлинин мәхтәсини:

Ваиз бизә дүн дузәхи вәсф етди, Фүзули,

Ол вәсф сәнин күлбеји-әһзанын үчүндүр
шәклиндә битирдији һалда, Сабир ашағыдакы шәкилдә битирир:

Аһын шәрәри етмәз әсәр бир кәсә, һоп-һоп,
Бу од сәнин анчаг алышан чанын үчүндүр...

Јан, динмә, сән аллаһ!
Ган, динмә, сән аллаһ!
Һаг сөјләмиш олсан,
Дан, динмә, сән аллаһ!

Сондакы бу парча шүһәсиз ки, Сабирин ше'ринә бир ојнаглыг кәтирмәклә, ондакы сатираны гүввәтләндирмишдир.

Демәли, бурадан көрүндүјү үзрә, М. Ә. Сабир Фүзули ше'ринин поетик ән'әнәләрини өрәнәркән, онун зәһкин формасындан вә үслубундан, бәдиә сөз вә тәркибләриндән тамамилә јарадычы шәкилдә истифадә етмиш, гүввәтли сатира мејдана кәтирмишдир.

М. Ә. Сабир бу вә ја башга көһнә фикрә, мұһафизәкарлыға гаршы чыхаркән, јахуд дөврүнү ичтимаи-сијаси һадисәләрини тәнгид едәркән, мә'лум олдуғу үзрә гүввәтли пародијалардан, сатиранын лаға гојма нөвүндән дә кениш истифадә етмишдир. Шаирин бу чүр пародијаларынын јазылышында Фүзули поези'асынын тә'сири демәк олар ки, даһа чох вә гүввәтли олмушдур. Бу тә'сир артыг тәкчә Сабир ше'ринин вәзн, гафийәси, форма вә ифадә тәрзиндә дејил, һәм дә мөвзусунда, образларында, тәсвир объекти вә характериндә дә өзүнү көстәрир. Мәсәлән, Фүзулинин мәшһур:

Чан вермә гәми-ешгә ки, ешг афәти-чандыр,

Ешг афәти-чан олдуғу мәшһури-чаһандыр.—
Бейти илә башланан гәзәлиндән истифадә илә Сабир өзүнү јазмыш олдуғу:

М. Ә. Сабир, «Һопһопнамә», 1914, сәһ. 44.

Тәһсили-үлүм етмә ки, елм афәти-чандыр,
Һәм әглә зијандыр,

Елм афәти-чан олдуғу мәшһури-чаһандыр,
Мә'руфи-замандыр...

бәнзәтмәсиндә Фүзулиндән чох усталыгла, һәм дә кениш мә'нада истифадә етмишдир.

М. Ә. Сабирин Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поема-сындан истифадә илә 1907-чи илдә јаздығы «Лејли вә Мәчнун» адлы сатирасы да бу чәһәтдән марағлыдыр. Бурада форма, вәзн, аһәнклә јанашы, мөвзу јахынлығы олмасына бахмајараг, сатиранын идеја истигамәти бүтөвлүклә фәрглидир. Мәсәлән, Фүзулидә атасы Мәчнунна нәсиһәтиндә—

Дердим оласан мәним пәнаһым,
Фәхрим, шәрәфим, үмидкаһым.
Мәндән бу сәрир оlanda хали,
Сән оласан әһли-мүлкә вали.
Хәлг едә сәни көрәндә јадым,

Баги сәнин илә ола адым...¹ — дејәрәк, оғлуну ешгә мүбтәлә олмагдан вә вәһшиләрлә һәјат кечирмәкдән чәкиндирмәк истәјирсә, бир ата кими онун һалына үрәкдән ачыјырса, М. Ә. Сабирдә тәсвир олунан ата, охучуја мәнфи тә'сир бағышлајан, елми, мәктәби, дәрси хошламајан бир образ кими верилир. Сабирдә тәсвир олунан ата мұһафизәкар, пулпәрәст, тәрәггини көрә билмәјән, тәһсилә лагејд мұнасибәт бәсләјән мәнфи бир типдир. Мәсәлән:

...Билмәздим олурсан елмә шејда,
Шуридә едәр сәни бу севда.
Бә'зи охумуш рәфиғи-бәдхәһ,
Тәдбирими чашдырыбмыш, еј ваһ!
Ујдум оlara, сәни охутдум,
Сәд һејф ки, әглими унутдум!..
Инсаф еләмәзмисән ки, јандым,
Пули нә эзаб илә газандым!
Биһудә ишә нә хәрч едирсән,
Бу көнлүмү һәрчү-мәрч едирсән!
Хәрчин түкәниб кәсилмир арды,
Биллаһ, дәхи пулларым гуртарды!...²

¹ Фүзули, Әсәрләри, II чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријаты, Бақы, 1949, сәһ. 148.

² М. Ә. Сабир, «Һопһопнамә», сәһ. 85—86.

Бурадан көрүндүү үзрә Сабир оғлуну охутмасындан пешиман олан аталара күлүр, онлары лага гојур. Шаир бурада мөвзуну Фүзулидән көтүрмүшсә дә, лакин ону јени мөзмунда, јени истигамәтдә јазыб јаратмышдыр.

Фүзули поезијасында мүһүм ичтимаи мотивләрден бири дә инсанпәрвәрлик вә јүксәк бәшәри идејаларын тәрән-нүмү олмушдур. Фүзули орта әсрин һаким феодал истибададына, дөврүн арасы кәсилмәјән гарәтчи мүһарибәләринә гаршы бөјүк бир һуманист кими чыхыш етмиш. инсан һүгугунун мүдафиәсинә галхышараг, фанатизмә, зоракылыға, гарәтчилијә, һаһаг ганлар төкүлмәсинә кәскин е'тираз етмишдир.

Бөјүк сатирик М. Ә. Сабир даһи Фүзули јарадычылыгынын мәһз бу чәһәтиндән дә истифадә етмишдир. Сабирин, хүсусилә, XX әсрдә мүтәрәгги әгидәләрә вә демократик гүввәләрә гаршы ән ијрәнч үсуллара әл атан Бақы јерли буржуа-мүлкәдар ағалара вә онларын муздла сахладыглары гочулара даир јаздығы кәскин сатираларында Фүзули поезијасындан чох мәһарәтлә истифадә етдијини көрүрүк. Мәсәлән, Фүзулинин мәлум:

Көнлүм ачылыр зүлфи-пәришаныны көркәч.
Нитгим тутулур гөнчеји-хәнданыны көркәч.
Бахдыгча сәнә ган сачылыр дидәләримдән.
Бағрым дәлинир навәки-мүжканыны көркәч.

гәзәлиндән истифадә илә М. Ә. Сабир өзүнүн јазмыш олдуғу «Бақы гочуларына» (јахуд «Бақы пәһливанларына») адлы сатирасында түфејли һәјат кечирән адамлары, гочулугла мәшгул олуб, чамаата мин бир әзијјәт верән тәрбијәсиз кәнчлијини атәшин сурәтдә тәнгид вә ифша етмишдир.

Сабир бу мәсәдлә Фүзулинин јухарыдакы ше'ринин бәди сөз вә ифадә тәрзини алараг, она мүбариз сатирик мәзмун вермиш вә Бақы гочуларыны лаға гојмагла, онларын әмәл вә нијјәтләринин ич үзүнү ашағыдакы шәкилдә ифша етмишдир:

Көнлүм буланыр кучәдә чөвланыны көркәч,
Нитгим тутулур һәрзәвү һәдјаныны көркәч,
Чаным үзүлүр әлдәки галханына бахчаг,
Гәлбим алышыр белдәки патраныны көркәч.
Бахдыгча револверинә әндамым олур сүст,

¹ Фүзули, Әсәрләри, I чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, Бақы, 1958, сәһ. 99.

Бағрым јарылыр хәнчәри-бурраныны көркәч...
Дүшдүн лотулуг мәшгинә, ислама ујушма,
Өлдүр нәрәдә олса мүсәлманыны көркәч...
Вар-јохуну сәрф ејлә баришналара, анчаг,
Сөј һәмсәри-мәзлумеји-наланыны көркәч.

Күл, күл ки, чавансан,
Әјјаши-чаһансан,
Сәрхошлара чансан!
Вәгта ки, гочалдын,
Риши дөшә салдын,
Пис күнләрә галдын'
Онда биләчәксән!..¹

М. Ә. Сабирин сатирасында исә Фүзули ше'ринин бир чох хүсусијјәтләриндән истифадә едилмәсинә бахмајараг, мәзмун вә мүндрәчә, сатиранын идеја истигамәти бүтөвлүклә Фүзули әсәриндән фәргләнир.

М. Ә. Сабир бә'зән Фүзули гәзәлинин илк бейтини ејнилә ишләдиркән, сонракы бүтүн ше'ри әввәлки гафијә вә рәдифә ујғун, лакин бүтөвлүклә орижинал сөз вә ифадәләрлә јазмышдыр. Белә ше'рләриндә Сабир өз сәләфинин поетик ән'әнәсинә иснад едәрәк, ондан чох усталыгла истифадә едә билмиш вә бу чүр ше'рләриндә даһа да орижиналлыг көстәрмишдир. Мәсәлән, Фүзулинин:

Еј күл, нә әчәб силсилеји-мишки-тәрин вар,
Вей сәрв, нә хош чан алычы ишвәләрин вар!
Ачытды мәни ачы сөзүн, түнд никаһын,
Еј нәхли-мәләһәт, нә бәла тәлх бәрин вар!
Пейканлары илә долудур чешми-пурабым,
Еј бәһр, сағынма, сәнин анчаг күһәрин вар!
Ол сәнк-дилә налеји-зарын әсәр етмиш,

Еј дил, сәнә бу зөвг јетәр та әсәрин вар вә с.² дејән гәзәлинә М. Ә. Сабирин бәнзәтмә јаздығы «Мадамлара» ше'рини нәзәрдән кечирсәк, јухарыдакы фикримиз ајдын тәсәввүр олунар. Мәсәлән, Сабирин һәммин ше'риндән ашағыдакы парчаны алаг:

Еј күл, нә әчәб силсилеји-мүшки-тәрин вар,
Аһу нәзәрин вар!
Вей сәрв, нә хош чан алычы гәмзәләрин вар,
Һәм ишвәләрин вар!

¹ М. Ә. Сабир, «Ҡоһоһнамә», 1954, сәһ. 52.

² Фүзули, Әсәрләри, I чилд, 1958, сәһ. 134.

Алдатды чаванларымызы назу киришмән,
 Фирузеји-чешмин!
 Хурмајы сачында нә бәла тәлхи-бәрин вар,
 Зәһрин, шәкәрин вар...
 ...Һоп-Һоп, демә бихуд ки, мән ујдум о никарә,
 Бах әһли-дијарә,
 Еј гафил, өзүндән сәнин анчаг хәбәрин вар!
 Хунаби-тәрин вар,
 Дәрдин, кәдәрин вар.
 Чох дәрди-сәрин вар,
 Бу көһнә башында,
 Тазә хәбәрин вар.
 Үммәт белә јатды,
 Милләт белә батды,
 Дашы ким ојатды
 Худ, сөјлә, ај ахмаг?
 Динмә, хәбәрин вар!..!

Бурада пародија чох инчә шәкилдә нәзәрә чарпыр. Белә ки, көрүндүјү үзрә һәр ики ше'рин мөвзусу бир-биринә чох јахын, ше'ријјәт хусусијјәти дә әсасән бәнзәрди. Лакин Фүзулинин гәзәлиндә тәсвир олуна мә'шугә илә Сабирин јаратдығы «мадам» мә'шугә арасында чох бөјүк фәрг вардыр. Бу фәрг һәр шејдән әввәл онларын чәмијјәт-дә тутдуглары мөвгә, һәјатда ојнадыглары рол, әмәлләринин сәмәрәси вә әтраф мүһитин онлара мүнасибәтиндә мејдана чыхыр.

Бөјүк Фүзулинин јарадычылыг ән'әнәси Сабирин башга ше'рләриндә дә һисс олунур. Доғрудур, Сабир мөвзу сечмәкдә, сечдији мөвзуну өз дөврү илә әлагәләндирмәкдә вә ону өзүнә мәхсус сатирик бир үслубда әкс етдирмәкдә чох сәрбәст вә орижинал һәрәкәт етмишсә дә, лакин бунунла белә ше'рләриндәки лирика, бәди үмумилик, тә'сир вә ифадә гүввәси вә с. хусусијјәтләрдә шүбһәсиз ки, Фүзули поезијасынын руһуна бу вә ја башга шәкилдә иснад етмишди. Мәсәлән, Фүзулинин:

Фариф идим чүмлә аләмдән, билир аләм мәни,
 Ејб едәрди бихәбәр саныб, бәниадәм мәни.
 Гојмады дөврәни-чәрх өз һалимә хүррәм мәни,
 Шад икән аләмдә чәрх етди әсири-ғәм мәни.
 Ешг накәһ олду пејда, тутду мүстәһкәм мәни,
 Салды јүз сөвдајә ол кијсуји-хәм-дәр-хәм мәни.

¹ М. Ә. Сабир, «ҺопҺопнамә», 1954, сәһ. 48—49.

...Сәнсиз олман ајры мөһнәтдән, бәладән бир заман,
 Әл'әман, һичран бәлавү мөһнәтиндән әл'әман!¹
 парчасы илә М. Ә. Сабирин «Еј дад-бидад, Әрдәбил» сати-
 расындакы:

...Горхудурду чыхмамышкән өлкәдән гүрбәт мәни,
 Чулғајыбмыш гәфләтимдән вәһшәтү дәһшәт мәни,
 Инди бу көрдүкләримдән мат едиб һејрәт мәни,
 Өзлүјүмдән чыхмышам, әфсус!.. Фәрјад!.. Әрдәбил!
 Бир дә намәрдәм әкәр етсәм сәни јад, Әрдәбил!²

— дејән бәндини мүгајисә етдикдә, јухарыда дедијимиз чәһәти ајдын көрә биләрик. Бу ше'рләрин мәзмун вә мүндәрәчәсиндә мүәјјән фәрг варса да, лакин чох јахын, мүш-тәрәк вә бәнзәр чәһәтләр дә вардыр. Бу һал, Фүзулинин поетик ән'әнәсинә, онун әдәби ирси вә јарадычылыг техни-касына М. Ә. Сабирин дәриндән бәләд олдуғуну, М. Фүзулидән өјрәндијини, онун сәнәткарлыг хусусијјәтиндән бөјүк усталыг илә истифадә етдијини көстәрир.

¹ Фүзули, Әсәрләри, I чилд. сәһ. 349—350.

² М. Ә. Сабир, «ҺопҺопнамә», сәһ. 218.

Профессор А. АБДУЛЛАЕВ.

ИБТИДАИ МӘКТӘБДӘ ГИРАӘТ ТӘ'ЛИМИНИН МЕТОДИКАСЫ

Мәктәбин һәјатла әләгәсини мөһкәмләндирмәк һаггындакы Ганун, тә'лимин мәзмунуну вә тәдрис үсулларыны јенидән нәзәрдән кечирмәји биз мүәллимләрдән тәләб едир. Инди мәктәбдә иши елә тәшкил етмәк ләзимдыр ки, шакирдләр тәдрис фәнләри васитәси илә алдыглары биликләри өз әмәк фәалијәтләриндә, һәјати тәчрүбәләриндә тәтбиг етмәји баһарсынлар.

Ибтидаи мәктәбдә ана дили тә'лими, јалныз грамматика дәрсләриндән вә ја дүзкүн шифаһи вә јазылы нитг инкишафы мәшғәләләриндән ибарәт олмамалыдыр. Бурада шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрләринин формалашмасына вә бизи әһатә едән мүһит һаггында шакирдләрин тәсәввүр даирәсини кенишләндирмәјә дә хүсуси фикир верилмәлидир.

Ибтидаи мәктәб шакирдләриндә тәбиәт вә чәмијјәтә даир чанлы тәсәввүрләр јаратмаг саһәсиндә гираәт дәрсләринин, хүсусән изаһлы гираәтин бөјүк ролу вардыр. Шакирдләр изаһлы гираәт дәрсләриндә тәбиәтшүнаслыг, тарих, чоғрафија вә әдәби гираәт һаггында, ибтидаи шәкилдә дә олса, мүәјјән билик әлдә едирләр. Бу нөгтеји-нәзәрдән ибтидаи мәктәб шакирдләринин тә'лим-тәрбијәсиндә гираәтин ојнадыгы рол олдуғча бөјүкдүр. Демәк олар ки, ибтидаи мәктәб гаршысында дуран мүһүм тә'лим-тәрбијәви мәсәләләрин мүәјјән һиссәси, изаһлы гираәт дәрсләриндә һәлл олунур.

Елми-күтләви (әмәли) мәғәдәләр вә бәдии әсәрләрин изаһлы гираәти, шакирдләрә һәјати дәрк етмәкдә, онларын тәсәввүр вә анлајышларыны кенишләндирмәкдә хејли көмәк едир. Шакирдләр изаһлы гираәт дәрсләриндә тәбиийәт вә чоғрафија саһәси илә, Вәтәнимизин кечмишинә анд олан мүһүм һадисәләрә таныш олурлар; онлар Коммунист партијамызын рәһбәрлији илә тәшкил олунмуш ингилаби мүбаризәләр һаггында, Совет дәвләтинин јаранмасы, халгымызын әмәк вә һәрби гәрәмәтчиликләри, онун сүһүрүндә атардығы мүбаризәси һаггында бир сыра мә'лумат әлдә едирләр.

Бәдии әсәрләрин вә елми-күтләви мәғәдәләрин гираәтинә һәср олунмуш дәрсләр, ушағларда Вәтәнә мөһәббәт вә сәдәгәт һиссләринин јаранмасына көмәк едир; онларда коммунист әхлаги сифәтләринин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур вә ушағларын зәһниндә материалист дүнјакөрүшүнүн формалашмасы үчүн зәрури олан әсаһлар јарадыр.

Ушағлар оху дәрсләриндә («Әлифба» китабынын гираәти дә дахил олмағла) тәдричән гираәт вәрдишинин мүһүм кејфијјәтләринә јијәләнирләр; онларда китаба мүәјјән бир маһар вә мөһәббәт јаранмаға башлајыр. Бу заман ушағлар китабын бөјүк идрак вә мә'нәви әһәмијјәтини дәрк етмәјә башлајырлар. Синифдә апарылан гираәт дәрсләри шакирдләрдә мүстәғил китаб охумаға хүсуси бир һәвәс доғурур.

Синифдә охумағ үчүн сечилмиш материал вә онунла ишләмәк үчүн диггәтлә дүшүнүлмүш иш методикасы ушағларын зәһнини фәаллашдырыр, онларда фикир мүбадиләси етмәк, өз мүһакимәләрини сөјләмәк һәвәсинин јаранмасына сәбәб олур; нәтичәдә ушағларын тәфәккүрү вә нитги фәалијјәтә кәлир, лүғәт еһтијәтләри зәнкинләшир.

Мүәллимин рәһбәрлији илә охунан бәдии әсәрләр ушағларда естетик һиссләр доғурур, онларда јарадычы тәхәјјүлүн фәалијјәтини чанландырыр, бәдии зөвг јарадыр, Азәрбајҗан дилинә вә доғма әдәбијјатымыза севки вә маһар ојадыр.

Ушағлар изаһлы гираәт дәрсләриндә әдәбијјата даир тәһсилин илк башланғычыны әлдә едирләр. Онлар халғ әдәби јарадычылығынын илк нүмунәләрини классик вә мүасир јазычыларымызын әсәрләриндән верилмиш парчалары охујурлар; бир сыра көркәмли шаир вә әдибләримизин адларыны ешидирләр. Ушағлар мүхтәлиф жанрда јазылмыш әсәрләри охумаға, әмәли сурәтдә онлары бир-бириндән, мәсәлән: нағылы—һекајәдән, тәмсили—ше'рдән, аталар сөзүнү—таһмачалардан фәргләндирмәји өјрәнирләр.

Көрүндүјү кими изаһлы гираәт тә'лим-тәрбијә ишиндә олдуғча бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бурада мүәллимин гаршысында чоғ бөјүк вә мәс'ул вәзифәләр дурур; бу вәзифәләрин һәлли исә өзүнә мәхсус вә диггәтлә дүшүнүлмүш иш методикасы тәләб едир.

1. Гираәт тә'лиминин мәгсәд вә вәзифәләри. Совет мәктәби гаршысында коммунизм чәмијјәтинин гурмаға гадир олан нәслин тәрбијә едилмәси кими мүһүм бир вәзифә дурур. Бу вәзифә шакирдләрин совет вәтәнпәрвәрлији вә совет милли ифтихары руһунда, әмәјә севки вә мөһәббәт руһунда тәрбијә едилмәсини нәзәрдә тутур. Бу бөјүк вәзифәләри јеринә је-

тирмәк үчүн мәктәбдә әң мүнүм вә зәрури васитәләрден бири дә гираәт тә'лимиدير.

Методика вә мәктәб тә'лими нөгтеји-нәзәриндән гираәтин вәзифәләри ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) мәктәб шакирдә јахшы вә шүүрлу гираәт вәрдиши вермәлидир, јә'ни шакирд охудугуну анламалыдыр; 2) мәктәб шакирддә мүнтәзәм олараг китаб, гәзет вә журнал охумаг зөвгүнү тәрбијәләндирмәли вә гаршыја чыхан мәсәләләри һәлл етмәк үчүн она китабдан истифадә еләмәк вәрдиши ашыламалыдыр; 3) мәктәб шакирддә сәрбәст охумаг вәрдиши, гираәтә һәвәс вә севки јаратмалыдыр; 4) мәктәб шакирдә гираәт васитәсилә әлдә едилән билнкләри коммунизм гуручулуғу тәчрүбәсиндә тәтбиг етмәк бачарығыны ашыламалыдыр; 5) гираәт шакирдин мэдәнијјәтчә јүксәлмәсинә, онун коммунист дүнјакөрүшүнүн тәшәккүлүнә, әгл, һисс вә ирадәсинин формалашмасына көмәк едир; она көрә гираәт тә'лиминдән коммунист тәрбијәсинин гүдрәтли бир амили кими истифадә едилмәлидир; 6) дүзкүн гираәт, шакирдләрдин дилини зәнкинләшдирәр, онларда һәфизә, тәсәввүр вә тәхәјјүл гәбилијјәтини инкишаф етдирәр.

Ибтидан мәктәбдә гираәт тә'лиминин әсас вәзифәси, шакирдләри, һәр синфин јаш вә билик сәвијјәсинә мұвафиг олан китаб, гәзет вә журналларла јахындан таныш етмәк вә онларә лазыми билик вә истигамәт вермәкдән ибарәтдир.

Ибтидан синиф шакирдләринә гираәт вә јени сөзләри өјрәтмәк, мұәллимдән даһа артыг гүввә вә сә'ј тәләб едир. Мұәллим чалышмалыдыр ки, шакирдләр һәлә кичик јашларындан китаб охумаға адәт етсин вә ону севиб өјрәнсинләр.

Ибтидан мәктәбин II—III синиф шакирдләри бәсит гираәт вәрдишләрини билмәлидирләр. IV синиф шакирдләри исә өз јашларына мұвафиг јазылмыш китаблардан сәрбәст истифадә етмәји бачармалы вә сәтһи дә олса Азәрбајчан вә гардаш халғларын әдәбијјат нүмунәләри илә таныш едилмәлидирләр.

Беләликлә, ибтидан мәктәбдә гираәт тә'лими методик нөгтеји-нәзәрден ашағыдакы вәзифәләри нәзәрдә тутур:

1) шакирдләрә гираәт техникасыны өјрәтмәк; 2) онларә охудуғларыны дәрк етмәк вә гираәт васитәсилә мұвафиг билик әлдә етмәк бачарығыны вермәк; 3) шакирдләрдә сәрбәст гираәт вәрдишләри јаратмаг; 4) гираәтдән тәрбијә мәчәли истифадә етмәк.

Јухарыда көстәрилән мәгсәд вә вәзифәләр бир-бириндән әјрылыгдә һәлл олуна билмәз. Онлар һәмишә бирликдә, бири дикәри илә сых әлагәдә апарылмалыдыр. Гејд едилән вәзифәләри дүзкүн вә ардычыл јеринә јетирмәк үчүн, гираәт дәрсләринин гурулушунда чидди бир системин олмасы зәруридир. Гираәт тә'лими системи бир вә ја бир нечә синфи дејил, мәктәб тә'лиминин бүтүн дөврләрини әһатә етмәлидир.

II. Јахшы гираәтин әләмәтләри. Үмумијјәтлә јахшы гираәт дүзкүн, шүүрлу, сүр'әтли вә бәдин олмалыдыр. Һәмин тәләбләр ејнилә ибтидаи мәктәбдә апарылан гираәт дәрсләринә дә аиддир.

Јухарыда көстәрилән бу тәләбләри әјрылыгдә мұәјјәнләшдирәк.

Дүзкүн гираәт. Дүзкүн гираәт—әсәрин охунмасы үчүн зәрури шәртдир. Дүзкүн гираәтдә мұәјјән тәдричили тәләб едилир. Дүзкүн гираәтә верилән илк тәләбләр бунлардыр:

1) сөзләри сәрбәст вә һөччәләмәдән охумаг, һечалары тәкрат етмәмәк, гираәт заманы сәс (һәрф) бурахмамаг вә онлары тәһриф етмәмәк, сөзләрин ахырларыны әјдын сөјләмәк; 2) сөзләрдә вурғуну дүзкүн ишләтмәк; 3) сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәк; 4) әлагәли мәтнләри әјры-әјры сөзләрдә дејил, чүмләләрлә охумаг, јә'ни фасиләләри тәк-тәк сөзләрдән сонра дејил, данышыгдә олдуғу кими чүмләләрин сонунда етмәк; 5) гираәт заманы Азәрбајчан әдәби тәләффүзүнүн гәјдаларыны көзләмәк; 6) мәнтиги вурғулары көзләмәк вә гираәтдә дурғу ишарәләринин тәләбләрини дүзкүн јеринә јетирмәк; 7) гираәт заманы диггәти заһири гаврајышдан даһили, мәнтиги гаврајыша чевирмәк. Јә'ни, һәрфләри дејил, охунан мәтнин мә'насыны тә'гиб етмәји өјрәнмәк.

Јалныз јухарыда көстәрилән гәјдалары көзләдикдә, гираәт дүзкүн вә нормал һесаб едилә биләр.

Шүүрлу гираәт. Шакирдә дүзкүн гираәт өјрәтдијимиз кими, шүүрлу гираәт дә өјрәтмәлијик. Шүүрлу гираәт охучу тәрәфиндән мәтнин әјдын вә дәгиг сурәтдә анлашылмасы демәкдир. Шүүрлу гираәт механики гираәтин әксидир. Шүүрлулуғ — гираәтә верилән әсас тәләбдир.

Шүүрлу гираәтин тәләбләри тәхминән ашағыдакылардан ибарәт олмалыдыр:

1) шакирд охудуғу мәтнин әјры-әјры сөзләрини ишләндији әсил мә'насында дүзкүн анламалыдыр; 2) о, мәтндәки мәчәзи мә'нада ишләдилән сөзләрин дүзкүн мә'насыны да ба-

ша дүшмәлидир; 3) шакирд гираәт заманы аҗры-аҗры чүмләр-
ләрин фикир вә мә'наларыны анламалыдыр; 4) о, әсәрдәки
фикирләри бүтүнлүклә мәнимсәмәлидир.

Беләликлә, шакирд әсәрдә ирәли сүрүлән әсас фикирлә-
ри мәнимсәјә билмәк үчүн, гираәт заманы һәр бир сөз вә
чүмләннин мә'насыны анламалыдыр.

Мүәллим шүүрлү гираәт вәрдишләринин јахшы тәшки-
линә фикир вермәклә, шакирдин үмуми билијинин ардычыл
сурәтдә артмасына вә еләчә дә охунан һәр бир мәтнә дәгиг
јанашмасына көмәк етмиш олар.

Гираәтин сүр'әти. Оху заманы көзләнилмәси зә-
рури олан сүр'әтә, гираәтин сүр'әти дејилир. Мәтнин анла-
шылмасы үчүн гираәт мүәјјән сүр'әт тәләб едир. Әкәр ша-
кирд сөзләри узадараг чүмләнни ағыр-ағыр охујарса, фикрини
бир јерә топлаја билмәз, чүмләннин ахырына доғру гарыхар
вә охудуғунун мә'насыны анлаја билмәз. Дикәр тәрәфдән еј-
ни чүмлә чох сүр'әтлә вә тәләсик охунса, јенә дә мә'насы оху-
чу үчүн анлашылмаз галар.

Бәс јахшы гираәт үчүн сүр'әт нечә олмалыдыр?

Бурада ики чәһәтин, јә'ни сәсли вә сәссиз гираәтин хүсу-
сийјәтләрини нәзәрдә тутмаг лазымдыр.

Мәктәбдә сәсли гираәтин ади нормал сүр'әти тәдричән
әлдә едилир. Мүәллим чалышмалыдыр ки, тәхминән тәдри-
син үчүнчү илиндә шакирдләр гираәт заманы данышыг нит-
гинин сүр'әтинә јахынлаша билсинләр, IV синифдә исә ша-
кирдләрдән ади сүр'әтли, јә'ни тамамилә нормал, сәсли ги-
раәт тәләб олунамалыдыр.

Сәссиз гираәт үчүн мүәјјән едилмиш сүр'әт нормасы јох-
дур. Инсан чох муталиә етдикчә сүр'әтли сәссиз гираәтә адәт
едир вә нәтичәдә һәмнин гираәт сәслијә нисбәтән ики-үч дәфә
сүр'әтли ола билир.

Әмәли характер дашыјан мәтнләрин
гираәти вә әшја дәрсләри. Әмәли характер да-
шыјан мәтнләрин охунмасы үзәриндә апарылачаг ишләр,
I—III синифләрин изаһлы гираәт дәрсләриндә өзүнә хүсуси
бир јер тутур. Тәбиијјат, чоғрафија вә тарих кими фәнләр
јалныз IV синифдән башлајараг мүстәгил бир фәнн кими
кечилмәјә башланыр. Лакин буна бахмајараг, IV синифдә дә
һәмнин материаллар әсасән изаһлы гираәт типли мәшғәләр
васитәсилә өјрәдилмәлидир.

Илк үч иллик тәлим мүддәтиндә шакирдләр изаһлы
әт дәрсләриндә тәбиијјат, чоғрафија вә тарих сәпәсинә

даир, ибтидаи шәкилдә дә олса, мүәјјән мә'лумат әлдә едир-
ләр. Һәмнин мә'луматын мәзмуну вә һәчми һағгында програм-
да аҗрыча изаһат верилмишдир.

Әмәли мәғаләләрин гираәти шакирдләрин тәбиәт вә чә-
мијјәт һағгындаки биликләринин зәнкинләшмәсинә көмәк
едир. Илк үч иллик тәлим мүддәтиндә шакирдләрин әлдә ет-
дикләри һәмнин биликләр, онлара сонракы тәдрис илләриндә
тәбиијјат, чоғрафија вә тарих фәнләринә даир материаллары
асанлыгла вә дәриндән мәнимсәмәјә көмәк едәчәкдир.

Шакирдләрә әмәли мәғаләләр охумағы өјрәтмәк, онлара
кәләчәк үчүн китаблардан билик әлдә етмәк бачарығы вер-
мәк демәкдир. Белә бир бачарыг шакирди јалныз кәләчәкдә
хүсуси фәнләр үзрә ишләмәјә һазырламаг үчүн дејил, бу, еј-
ни заманда елми-күтләви әсәрләри синифдәнкәнар мүстәгил
охумаг үчүн дә шакирдә лазымдыр. Синифдә әмәли мәғалә-
ләрин јахшы тәшкил олунамасы, шакирдләрин һәр шеји бил-
мәк марағыны артырыр, онларда елми-күтләви мәғалә вә ки-
таблары мүстәгил олараг охумаг һәвәси јарадыр.

Әмәли мәғаләләрин изаһлы гираәти шакирдләрин идеја
тәрбијәсиндә дә бөјүк рол ојнајыр. Шакирдләр тәбиијјат вә
ја чоғрафијаја даир охудуғлары мәғаләләрдән: Совет өлкә-
синин тәбиәтинә, сосналист кәнд тәсәррүфатынын мүвәффә-
гийјәтләринә, әмәкчиләрин мәнәфеји үчүн совет адамларынын
тәбиәти нечә дәјишдикләринә, өлкәмиздә апарылан нәһәнк
тикинтиләр вә совет адамларынын әмәк гәһрәмәнлығларына
аид биликләр әлдә едилрәр. Бүтүн бунлар, ушағларымызда
сосналист Вәтәнимизә олан мәнәббәт һиссини гүввәтләндирир
вә Вәтәнимизин мүвәффәгийјәтләри үчүн онларда гануни бир
вүғар вә ифтихар һисси јарадыр.

Идеја тәрбијәси мәғсәдләри үчүн тарихи мәғаләләрин
охунмасы да чох фајдалыдыр. Ибтидаи мәктәб програмынын
тарих дәрсләринә даир јазылмыш изаһат вәрәғәсиндә көстә-
рилир ки, ушағлар I синифдә совет ингилаби бајрамлары һағ-
гында илк мә'лумат алырлар; II синифдә онлар ингилаба гә-
дәр фәһлә вә кәндлиләрин һәјаты, әмәкчиләрин зүлмкарлара
гаршы апардығлары мүбаризәләри, В. И. Ленин, Бөјүк Ок-
тјабр сосналист ингилабы, фәһлә вә кәндлиләрин гәләбәси
вә с. һағгында билик әлдә едилрәр. Шакирдләрин ашағы си-
нифләрдә алдығлары һәмнин биликләр III синифдә кенишлән-
дирилир вә мөһкәмләндирилир. Бурада онлар, халгымызын
јаделли ишғалчылара гаршы етдикләри мүһарибәләр, Ком-
мунист партијасынын рәһбәрлији алтында фәһлә вә кәндли-

лэрин капиталист вэ мүлкөдөрлөрү гаршы апардыгылары мү-баризэлэрлэ таныш олур, Бөжүк Октябр социалист ингилабы, фабриклерин, заводларын, колхозларын жарадылмасы вэ с. бу кими мөсөлэлэр һаггында мүэжжөн мө'лумат алырлар. Ајдын-дыр ки, бүтүн бу тарихи материаллар шакирдлөрдө Вәтәнләр-ринә сәдагәтли олмаг, өз халгыны исә бөжүк бир мөһәббәт вә һөрмәтлэ севмәк һисси тәрбијә едир.

Әшја дәрсләри. Әшја дәрсләри әсасән тәбиијат материалларыны өјрәнмәклә әлагәдардыр. Буна көрә һәмин дәрсләр, башлыча олараг, чанлы вә чансыз объектләр үзәриндә апарылыр. Әшја дәрсләри бә'зән чоғрафијаја даир мәгаләләрин (мәсәлән, «Компас» мөвзусуна аид мәгаләнин) гираәти илә дә әлагәләндирилә биләр.

Әшја дәрси о дәрсә дејилир ки, орада мүәллимин рәһбәр-лији илә шакирдләр көзләринин гаршысында ја тәбии олараг, ја да модел шәклиндә олан әшјанын әсас әламәтләрини өјрән-синләр.

Әшја дәрсләриндә тә'лимин әјанилик принципи тамавилә өз ифадәсини тапыр. Белә дәрсләр тә'лимин ашағы пилләләр-риндә, дүјгү һиссләринә әсасән, әшја һаггында тәсәввүр вә мүһакимә јаранмасына сәбәб олур.

Әшја дәрсләринин мәгсәд вә әһәмијјәти мүхтәлифдир: а) белә дәрсләр шакирдлөрдә тәбиәтин бу вә ја дикәр объек-ти һаггында ајдын вә дәгиг тәсәввүрләр јарадыр; б) шакирд-ләрә әшја үзәриндә мүшаһидә апармағы өјрәдир вә беләликлә онларын диггәтини инкишаф етдирир; в) шакирдләрин дү-шүнмәк, фикирләшмәк бачарығыны инкишаф етдирир; әшја-нын әламәтини мүэјжәнләшдирикән ону башга әшјаларла мү-гајисә етмәк, онларын охшар вә фәргләнән чәһәтләрини тап-маг, һадисәнин сәбәбини вә нәтичәсини үмумиләшдирикән бачармагда онлара көмәк едир («Довшанын дал ајаглары узундур, буна көрә дә о, гачмагдан даһа чох ирәли атылмағы бачарыр»).

Әшја дәрсләри ејни заманда шакирдләрин нитгини ин-кишаф етдирмәк мәгсәдини дә күдүр. Белә дәрсләрин кеди-шиндә шакирдләр бир сыра јени сөзләр, әшја ады вә онун һиссәләрини (мәсәлән, чинар, сөјүд, ағачын көвдәси, будаг, јарпаг вә с.) өјрәнирләр. Шакирдләр бу вә ја дикәр әшјаны, онун хүсусијјәтини тәсвир едиркән чүмлә гурур, тәдричән шакирдләрини дүјгү вә чәннәг ардачыллыгга ифадә етмәк бачарырлар.

Тәбиидир ки, әшја дәрсләри изаһлы гираәтлә әлагәләнди-рилмәлидир. Она көрә белә дәрсләр адәтән, өјрәниләчәк әш-јаја даир әмәли мәгаләнин гираәти илә нәтичәләнир.

Бир чох һалларда мәгалә вә ја мәти әвәзинә тапмача вә аталар сөзүндән дә истифадә етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, әшја дәрсләриндә биткиләрә даир ашағыдакы тапмачалары көстәрмәк олар:

- 1) Бир сүрү атлар,
Чәмәндә отлар,
Вахты кәләндә
Дәриси чатлар. (Памбыг)
- 2) Гујруғујла су ичәр,
Димдијиндән балалар. (Бугда)
- 3) Астады һа астады,
Әлим түкә бәстәди,
Јемишләрдә нә јемиш,
Тумчуғазы үстәди. (Гарғыдалы)

Тәбиәт һадисәләринә даир:

- 1) Көјдән дүшдү,
Јерә јапышды. (Јағыш)
- 2) Бурда вуррам гылынчы,
Фәләкдә ојнар учу. (Илдырым)

Бәдәнин үзвләринә даир:

- 1) Биз-биз идик,
Отуз ики гыз идик,
Әзилдик-бүзүлдүк,
Бир тахчаја дүзүлдүк. (Дишләр)
- 2) О јаны чәпәр, бу јаны чәпәр,
Ичиндә атлы чапар. (Көз)

Б ә д и и г и р а ә т. Бәдн гираәтдә, мәтидәки фикир вә һиссләрин ифадәси үчүн бүтүн сәс васитәләриндән, јә'ни нитгин ијтонасија нөвләриндән кениш сурәтдә истифадә едил-мәлидир.

Бәдн гираәтин илк шәрти онун дүзкүн вә шүүрлу олма-сыдыр. Гираәтин бәднлији үчүн ашағыдакы васитәләрдән истифадә олунамалыдыр:

- 1) гираәт јеринә көрә сүр'әтли јахуд јаваш олмалыдыр;
- 2) сәс лазым олдугда гүввәтләндирилмәли вә ја зәифләдил-мәлидир;
- 3) сәс тону јеринә көрә учалдылмалы вә алчалдыл-малыдыр;
- 4) гираәтин мүэјжән јериндә мимика вә һәрәкәт-ләрдән истифадә олунамалыдыр.

Гираәт заманы шакирддән мәтнн бир актјор кими, бәднн сурәтдә охумаг тәләб едилмәмәлидир. Лакин һәр һалда ша-

жирдлэрэ гираэтдэки бэдилијин ибтидаи тэлэблэрини анлатмаг лазымдыр.

Бэди гираэт үчүн шакирдлэрэ верилэн илк тэлэблэр тэхминэн ашағыдакылардан ибарэт олмалыдыр:

1) данышдығын кими оху; 2) өз ади сәсинлэ оху; 3) садэ вэ тэбини оху; 4) гираэтдэ дурғу ишарэлэринин тэлэбини көзлэ; 5) сөзлэри ајдын вэ саф сөјлэ; 6) башгасынын сөзлэрини охујаркән. һәмин адамын сәси илэ (данышыг тәрзи илэ) данышмаға чалыш; 7) ајры-ајры адамларын сөзлэрини охујаркән, һәр шәхсин характеринэ көрә сәсини дәјишдир; 8) оху-дурғун мәтнин мәзмунуна ујғун олараг, сәсини өлч вэ лазым олан јердэ ону гүввэтлэндириб зәифлэтмәји бачар; 9) оху-дурғун чүм-лэлэрин јалныз фикрини дејил, ејни заманда орада ифадэ едил-лән һисслэри дә вермәјэ чалыш; 10) грамматик, мәнтиги вэ емоционал вурғулары көзлэ; 11) гираэт заманы јалныз-дурғу ишарэлэринин тэлэбинэ көрә дејил, ејни заманда мәнаја көрә дә лазыми фасилэлэри ет; 12) гираэт заманы нәфәс алмағы идәрә етмәји бачар; 13) гираэт заманы өз бәдән вэ нитг үз-лэринин тэбини вәзијјәтини сахламаға чалыш.

Бэди гираэт үчүн шакирдлэрин сәвијјәсинэ мүвафиг верилән бу ибтидаи тэлэблэр, һәр һансы бир мәтнин охунма-сында нәзәрдә тутулмалыдыр.

Бунлардан башга бэди гираэтдэ зәнкин интонасија ол-малыдыр; сәс фикрә көрә мэгсәдэ ујғун јүксәлдилиб алчал-дылмалыдыр. Бэди гираэтдэ мәтндән асылы олараг нитгин сүр'әти јаваш вэ ити олур. Гираэт заманы фасилэләрдән (паузалардан) истифадэ едилмәлидир. Чүнки фасилэ ифадэ едилән фикрин мәнасыны анламаг үчүн мүһүм үнсүрләрдән биридир. Фасилэ васитәсилэ охујан вэ динләјән, охунулан вэ динләнилән мәтнин фикрини, мәзмунуну тамамилә доғру анлаја биләр. Она көрә дә фасилэ бэди гираэт вәрдишлэри-нин ән әсас вэ өзү дә ән чәтин үнсүрлэриндән биридир.

Бэди гираэтдә мүхтәлиф руһи һаллар: һиссләр, һәјәчан-лар, шадлыг, гәмкинлик, тәәччүб, горху вэ с. верилир. Бир сыра руһи һаллары нитгдә ифадэ етмәк шакирдлэрә габаг-чадан мәлумдур. Мәсәлән, шакирдләр өз ади данышыгла-рында сорғу, јумшаг данышмаг (инчә сөһбәт), габа чаваб вермәк, шылтаглыг етмәк вэ саирәни ифадэ етдиклэри заман, интонасијадан бачарыгла истифадэ едирләр. Лакин онлар дағдыкүрәккәб һисс вә һәјәчанларын ифадәсиндә кинаја, истәһә, сарафат, кимитјәт гә с. ифадә етмәкдә чәттилик чә-кирдир. Мүәллим шакирдлэрә нитгдә олан бу мүрәккәб әһва-

ли-руһијјәлэри ифадэ етмәји гираэт дәрслэриндә өјрәтмәли-дир.

Бэди гираэт заманы јазычынын һисси, һәјәчаны вә ли-рикасы. әсәрдәки образларын әһвали-руһијјәси, дүнјакөрү-шү, әсәрин ән тәсирли јерлэри шакирдлэрә чатдырылмалы вә мәнимсәдилмәлидир. Чүнки бэди әсәр јалныз мәналы вә ифадәли охундуғу заман, онун бэди гијмәти охучулар (ша-кирдләр) тәрәфиндән анлашыла биләр.

Әсәрлэри бэдин сурәтдә охујаркән, һәр шәјдән әввәл сөзлэрин дүрүст сөјләнмәсинә фикир вермәлидир. Интонаси-јасыз охунан бэди мәтн вә ја шәрдә јазычынын лирикасы. онун дурғулары јахуд әсәрдәки образ вә гәһрәманларын әһ-вали-руһијјәси вә әсәрин бэди гијмәти анлашылмаз.

Мүәллим гираэт заманы шакирдин дүзкүн, ајдын, ачыг вә јүксәк сәслә охумасына, вурғуларын дүзкүн гојулушуна, тираәтдә фасилэлэрин јерли олараг ишләдилмәсинә, интона-сија вә оху сүр'әтинин тәјин едилмәсинә хүсуси фикир вермә-лидир.

Мәсәлән, бөјүк шаиримиз Әләкбәр Сабирин «Ширин сөһ-бәт» адлы әсәрини алаг.

«— Нә хәбәр вар Мәшәди?

— Сағлығын.

— Аз, чох да јенә?

— Гәзет алмыш һачы Әһмәд дә.

— Ба! оғлан нәмәнә?

— Сән өзүн көрдүн аланда?

— Белә нәгл ејләдиләр.

— Дәхи ким галды, худаја, бу вилајәтдә мәнә?

Бу исә, бәс о ләнинн дә иши гуллабыдыр,

Дини, иманы даныб, јолдан азыбдыр, бабыдыр...»

Бу парчаны охујаркән «Гәзет, ба, нәмәнә, ким, худаја, о ләнинн дә, дини, иманы вә бабыдыр» кими сөзлэри хүсуси интонасија илэ охумалыдыр.

Шакирдләр бу парчаны елә тонла охумалыдырлар ки, сөһбәт едән ики нәфәр көһнәләрәстин: гәзет, журнал, елм, маа-риф, мәктәб вә мәдәнијјәтә гаршы чыхмасы вә көһнә һәјәтын типик нүмајәндәлэри олмасы динләјичијә ајдын олсун.

Јахуд јенә дә Ә. Сабирин сатирасындан ашағыдакы мис-ралары алаг:

«Дөвләтдиләрик, мэгсәдимиз ејшү сәфадыр,

Мейманларымыз бүсбүтүн әрбаби-ғинадыр,

Көкдүр, јекәдир, бојнујоғундур, нүчәбадыр.

Бишмишләримиз мин чүрә ләззәтли ғидадыр...»

Бу парчаны охујаркән: «көкдүр, јекәдир, бојнујоғундур, нүчәбадыр» сөзләрини хусуи интонасија илә вә емоционал (һәјәчанлы, тә'сирли) вурғу илә охумалыдыр.

Биз шакирдләрә бәдн гираәт заманы мүәјјән дәрәчәдә һәрәкәт, мимика вә саирәдән истифадә етмәји дә өјрәтмәли-јик. Лакин бурада диггәтли олмағ лазымдыр ки, шакирд синифдә актјора чеврилмәсин.

Мәнтиги вурғунун дүзкүн ишләдилмәси бәдн гираәт үчүн әсас шәртдир. Мәнтиги вурғусу доғру дејилмәјән нитгдә мә'на ајдын олмаз. Мәнтиги вурғуларын јерини дәјишдикдә чүмләннин мә'насы да дәјишә биләр; мәсәлән:

1. Сиз дүнән киноја кетмишдиниз? (вә ја башгасы кетмишди).

2. Сиз дүнән киноја кетмишдиниз? (вә ја кетмәмишдиниз).

3. Сиз дүнән киноја кетмишдиниз? (вә ја сыраға күн).

4. Сиз дүнән киноја кетмишдиниз? (вә ја башга јерә.)

Мәнтиги вурғулары дүзкүн ишләтмәдикдә нитгин мә'насы тәһриф олуна биләр.

Шакирдләрә бәдн охумағы өјрәтмәк үчүн әввәлчә чүмләдә башгаларындан фәргләнәчәк сөзләри ајдын сәслә, јә'ни башга сөзләрә нисбәтән уча вә јавашдан демәлидир. Бу саһәдә бир гәдәр вәрдиш апардыгдан сонра, тәдричән шакирдләрә чүмләләрдән мәнтиги вурғулу сөзләри ајырмағ бачарығыны вермәлидир. Бундан сонра шакирдләрә дурғу ишарәләринин тәләбинә көрә охумағы да өјрәтмәк лазымдыр.

Дурғу ишарәләринин тәләбинә көрә гираәт. Бә'зән шакирдләрә дурғу ишарәләринин әсил маһијәти јахшы мәнимсәдилмәдијиндән, онларда дурғу ишарәләри һағгында биртәрәфли вә јанлыш тәсәввүр әмәлә кәлир: «веркүл олан јердә кичик фасилә ет; нөгтәли веркүлдә бир гәдәр артығ фасилә етмәлидир; нөгтәдә исә узун фасилә лазымдыр» кими тә'рифләрлә дурғу ишарәләри јалныз фасилә әләмәти кими аңладылыр вә бу ишарәләрин мүәјјән интонасија әләмәти олдуғу исә тамамилә унудулуру. Буна көрәдә шакирдләрә јери кәлдикчә дурғу ишарәләринин интонасијасы һағгында да мә'лумат вермәк лазымдыр.

Нөгтә (.). Нәгли чүмләннин сонунда нөгтә ишарәси гојулуру. Нөгтәјә јахынлашдыгча сәс тону алчалыр; нөгтәдән сонра мүәјјән мүддәт фасилә едилир; мәсәлән:

Пајыз кәлди. Күнләр гысалды. Гушлар исти јерләрә учуб кетдиләр. Ағачларын јарпағлары саралды.

Мүәллим бизи баға кәзмәјә апарды. Биз саралмыш јарпағлардан топладығ. Евдә онлары гурутдуғ.

Сентјабр, октјабр, нојабр—пајыз ајларыдыр.

Шакирдләр гираәт заманы фасилә едилрә, лакин чох вахт нөгтәјә јахынлашдыгча сәс тонунын алчалмасыны унудулар. Она көрә, гираәт заманы нөгтәни өјрәдиркән шакирдләрин диггәтини јалныз фасилә етмәјә дејил, ејни заманда нөгтәјә јахынлашдыгча сәсин мүәјјән дәрәчә алчалмасына да чәлб етмәлидир.

Суал ишарәси (?). Суал чүмләсинин сонунда суал ишарәси гојулуру. Суал ишарәсиндә сәс тону суал ифадә едән сөздә учалыр; суал ишарәсиндән сонра тәхминән нөгтәдә тәләб олуна гәдәр фасилә едилмәлидир; мәсәлән:

1. «Ај пипији ган хоруз!

Көзләри мәрчан хоруз!

Сән нә тездән дурурсан?

Гышгырыб банлајырсан?»

2. Пајызда һавалар нечә олуру?

Пајыз ајлары һансылардыр?

Нида ишарәси (!) Нида чүмләсинин сонунда нида ишарәси гојулуру. Нида ишарәсинин интонасијасы чох зәнкин олдуғундан, ону мүәјјән вә сабитләшмиш бир схем үзрә вермәк чәтиндир. Нида ишарәси мүәјјән һисс вә һәјәчан билдирән чүмләләрдән сонра гојулуру. һиссләр мүхтәлиф олдуғу үчүн, әлбәтә, онларын интонасијалары да мүхтәлиф олачадыр; мәсәлән:

1. «Ура, јашасын Бөјүк Октјабр бајрамы!»—бу чүмлә бир чүр интонасија илә дејилир.

2. «Ај һавада учан дурна!

Бизи гојуб гачан дурна!

Кет, хош кәлдин, сәфа кәлдин!

Кәләчәксән һачан дурна?»

Бу ше'рдә дә башга бир интонасија вардыр.

Веркүл (.). Веркүл өзүндән сонра кичик фасилә тәләб едир. Веркүлә јахынлашдыгча чох вахт сәс тону јүксәлир; мәсәлән:

1. «Күчлүсән, еј күләк, сән,

Говуб булуду бә'зән,

Дәнизи чошдурурсан,

Һәр јана баш вурурсан».

2. Огтај фикирләшир, дәфтәрдә бә'зи шејләр јазыр, тез-тез китаба бахырды.

Нөгтэли веркүл (;). Нөгтэли веркүлдэ сәс тону бир гэдэр алчалыр. лакин бу һал динлэјичиләрдә ифадә едилән чүмләнни һәлә битмәдији тәсәввүрүнү ојадыр. Мәсәлән: «Гаврила күчү кәлдикчә сәј едирди; синәси көрүк, голлары полад јај кими ишләмәкдә иди. Онун бәдәнини бирдән тәр басды; амма буна бахмајараг о, вар күчүнү аварлара верирди» (М. Горки—«Челкаш»).

Ики нөгтә (:). Ики нөгтәдә интонасија даһа јүксәк олур вә чүмләнни давам етмәсини көзләмәјә мәчбуредичи бир тонла верилир. Бурадакы фасилә тәхминән нөгтәли веркүлдә олан фасилә гәдәрдир; мәсәлән:

1. «...Кичик достлар күлә-күлә
Дејир:—Бизим доғма елә
Хош кәлмисән, шахта бабал
Севир сәни бу ел, оба».

2. Мүәллим синфә мүрачиәт едәрәк:
—Ушағлар, сабаһ кәнч тамашачылар театрына кедәчәјик, һамыныз сизә дејилмиш вахтда мәктәбдә олун.

Чох нөгтә (...). Чох нөгтә фикир тамамилә ифадә олунмајыб јарымчыг галан чүмләләрин сонунда гојулур.

Фикир бир сыра (шүбһә, горху, тәәччүб вә с.) сәбәбләрә көрә гырыла билдијиндән, бу ишарәнни интонасијасы да мүхтәлиф олур. Үмумијјәтлә чоһ нөгтәдә сәс тонуну әввәлки гајдада сахламалы (јә'ни нөгтәдә олдуғу кими алчалтмамалы) вә фасиләни нөгтәјә нисбәтән даһа артыг етмәлидир. Мәсәлән:

1. «О... о... мәни өлдүрмәк истәјирди.
2. —Һәр шеј сакитди.. Кечә јары... һеч бир һәрәкәт јох иди...»

Бу мисалларда нитг фасиләлидир вә һәр чоһ нөгтәдән сонра даһа артыг фасилә едилмәлидир.

Мө'тәризә ('). Мө'тәризә ичәрисиндә мүәјјән фикри шәрһ етмәк үчүн ишләдилән чүмлә јазылыр. Буна мө'тәризә чүмләси дә дејилир. һәммин мө'тәризә чүмләси нитгдә ашағы тонла ифадә олунур. Мө'тәризәдән әввәл вә сонра бир гэдәр фасилә едилир. Мәсәлән:

1. В. И. Ленин (буну дүшмәнләр дә тәсдиг едир) дүнјаһын ән бөјүк ингилабчысыдыр.

2. Әләкбәр Сабир (ингилабчы сатирик шаиримиз) 1862-жи илдә Шамаһы шәһәриндә анадан олмушдур.

Бу чүмләләри охујаркы, мө'тәризә јашинда аз бир фасилә етдијимиз кими, мө'тәризә ичиндәки чүмләни бирдән-бирә алчалан бир тонла вә сүр'әтлә охујуруг.

Мүәллим гираәт заманы, бүтүн јухарыда гејд олунмуш мәсәләләри ибтидаи мәктәб шакирдләринин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун шәкилдә, һеч бир тә'риф вермәдән, садә мисалларла изаһ етмәли вә нәтичәдә дурғу ишарәләринин тәләбинә көрә охумағы шакирдләрә өјрәтмәлидир.

Гүввәтләндиричи сөзләрин гираәти. Мүәллим гираәт заманы нитгимиздә олан бәзи гүввәтләндиричи сөзләрин охунмасына шакирдләрин диггәтини чәлб етмәлидир. һәммин сөзләр тәхминән ашағыдакылардан ибарәт-дир: **јенә дә, һәтта, анчаг, ахыр.**

Јенә дә сөзү һәмишә хүсуси вурғу илә дејилир; мәсәлән: «Сән јенә дә баша дүшмәдин».

Һәтта вә **анчаг** сөзләри гүввәтләндиричәкләри кәлмәләрин әввәлиндә гојулур; мәсәлән:

1) «Дүнән дәрсә анчаг Сара кәлмәмишди» (јә'ни башгалары кәлмишдиләр). Бу бир мә'на дашыјыр.

2) «Сара анчаг дүнән дәрсә кәлмәмишди» (јә'ни башга күнләр кәлмишди). Бунун да башга бир мә'насы вардыр.

Јахуд:

«Дүнән дәрсә **һәтта** Сара да кәлмәмишди (јә'ни һәмишә нитизамлы олан Сара да дүнәнки дәрсәдә јох иди)».

Дүзкүн тәләффүз (орфоепија). Мүәллим гираәт мәшғәләләриндә шакирдләрин диггәтини дүзкүн тәләффүзә (орфоепијаја) чәлб етмәлидир. Бизим дүзкүн әдәби данышығымыз бу күнкү ваһид әдәби дилимиз, мәктәб вә мәтбуат дилимиздир. Мүәллимин нитги дә һәммин ифадәјә јахынлашмалы вә о, (јә'ни мүәллим) өз шакирдләрини һәммин ифадә илә данышыб јазмаға өјрәтмәлидир.

Ше'ри нечә охумалы? Адәтән шакирдләр гираәт заманы ше'рин һәр мисрасыны мүәјјән сөзә гэдәр јүксәк тонла охујур, сонра исә сәсләрини алчалтмаға башлајырлар. Бу чүр интонасија ше'р битәнә гэдәр давам едир. Мүәллимләр ше'р охуманын бу нөгсанына хүсуси диггәт етмәлидирләр.

Мүәллим гираәт заманы шакирдләрә сәс тонунун һансы сөз вә ја һечаја гэдәр јүксәлиб-алчалачағыны көстәрмәли вә һансы сөз вә ја һеча үзәриндә гүввәтли вурғу олдуғуну өјрәтмәлидир.

Шакирдләрин ше'р охума нөгсанларындан бири дә мә'наја көрә мисра ортасында фасилә етмәк лазым икән, һәммин

фасиләни етмәмәләри вә беләликлә ше'рдә мә'на позғунлуғу әмәлә кәтирмәләридир.

Бә'зән дә мисранын сонунда фасилә етмәк лазым кәлмә-дији һалда, шакирдләр фасилә едирләр. Бу һал өзүнә мәхсус бир ше'р јолудур ки, чүмләннин мүәјјән һиссәси бир мисрадан башгасына көчүрүлүр; мәсәлән:

«...Хан иши белә көрчәк
Дејир: «чејраны мән тәк
Тутмалыјам! Бир нәфәр
Кәлсә далымча әкәр,
Кәсиләр онун башы.
Ағлар гоһум-гардашы!»
Пәһләванлар горхудан
Сусур, чапыр һүсејн хан
Атыны мөһмизләјир,
Тез чејраны изләјир...»

(М. Сејидзадә—«Чејран»)

Бурада «пәһләванлар горхудан» сөзләриндән сонра фа-силә едилмәмәлидир.

Бәдии әсәрләри дәриндән тәһлил етдикдә ајдын олур ки, һәр бир әдәби жанрын өзүнә мәхсус ше'р охума (деклама-сија) үслубу вардыр. Һәр бир јазычынын әсәрләрини охумағ үчүн о јазычы өз үслубуну тәләб едир.

Нағыллар үчүн бир үслуб, тәмсил үчүн башга бир үслуб, ше'р, тәсвир, һекајә вә с. үчүн исә даһа башга бир үслуб тә-ләб олунур; мәсәлән:

«Бизим Азәрбајчанда,
Кечмишләрдә Ширванда
Дөрд тәрәфи чичәкли,
Јамачлары бәзәкли
Көзәл бир шәһәр вармыш,
Чәмәнлијә охшармыш.
Бу дедијим шәһәрин,
Гәлб ачан көзәл јерин
Әл-әлван дағларында,
Әтирли бағларында
Сәсләрмиш бүлбүл күлү,
Гызыл күлләр бүлбүлү...»

(М. Сејидзадә—«Чејран»)

Бу нағылдыр. Она көрә сакит вә тәләсилмәдән охунмалы-дыр. Нитги һәддиндән артығ сүр'әтләндирмәк, һәрәкәт, мими-ка нағылын көзәллијини итирә биләр.

«Ширә јығмагда иди бал арысы зәһмәт илә,
Гарагуш көрдү ону, сөјләди чох нифрәт илә:
«Бу нә күндүр, а јазығ! Бөјлә олурмуш јашајыш?
Ахшам иш, һәр сәһәр иш, һеч төкүнүлмәз мәкәр иш?
Өзкәләрдән дә олан вахта бир фәргин јох,
Бәс нәдән өтрү де, бунча чалышырсан чох-чоһ?...»
Еһтирам илә она бал арысы верди чаваб,
Деди ки: «Сөзләриниз доғрудур, әлбәттә, чәнәби
Амма мән ки, бу гәдәр әлләширәм зәһмәт илә
Иттифағ етмәк үчүн мөһз үмумијјәт илә.
Бу тәсәлли мәнә бәсдир, олар асудә һалым
Ки, бу шанларда мәним дә вар ики гәтрә балым».

(Аббас Сәһһәт)

Бу тәмсилдир; бурада нитг чанлылығы вә ајдынлығы тә-ләб олунур.

Бә'зән бәдии гираәтин анчағ бәдии әдәбијјата аид олду-ғуну күман едирләр. Буна көрә дә гираәти һәмнин әламәтләрә көрә, бәдии әсәрләрин вә әмәли характерли мөгаләләрин гираәти ады алтында ики јерә бөлүрләр ки, бу да јанлыш бир фикирдир.

Истәр бәдии, истәрсә әмәли характер дашыјан һәр һансы бир мәтнин бәдии гираәтә еһтијачы вардыр. Гираәт дә нит-гимиз кими ајдын вә зәнкин олмалыдыр. Гираәтдә лазым олан бу ајдынлығ вә сәлислији көзләмәк шакирдләрдән тәләб олу-малыдыр.

Јухарыда һағгында данышдығымыз јахшы гираәтин әла-мәтләри дүзкүн, шүүрлу, сүр'әтли вә бәдии гираәт, бир-би-риндән ајрылығда дејил, әксинә, бири дикәри илә әлағәли кечирилмәлидир.

III. Мәтнләрин охунмасында ушағларын сәһвләри. Мүәл-лим шакирдләрин гираәтиндә олан типик сәһвләрлә мүбаризә апармағдан өтрү әввәлчә, онлары мүәјјән етмәли, сонра да бу сәһвләрин ләғв олунмасы үчүн методик јоллар ахтарма-лыдыр.

Ибтидан мәктәб шакирдләринин гираәт дәрсләриндә бу-рахдығлары сәһвләри ашағыдакы группара ајырмағ олар:

1) гираәт заманы бураһылан сәһвләр, 2) вурғуларда олан сәһвләр вә 3) гираәтдә мүхтәлиф типли сөзләрдә бураһылан сәһвләр.

1) Гираәт заманы бураһылан сәһв-ләр. Бу чүр сәһвләр ашағыдакылардан ибарәтдир: а) је-

ни, чәтин сөzlәр һечаларла дежил, һәрфләрлә охунур. Белә сәһвләр ән чох илк дәрс илиндә олур. Јени вә чохһечалы сөzlәрдә исә белә сәһвләрә јухары синифләрдә дә тәсадүф едилир; б) әлагәли мәтнин гираәти ајры-ајры сөzlәрлә охунур, јә'ни сөzlәр тәк-тәк фасилә илә охунур; в) гираәт заманы шакирдин көzlәри һәмишә мәтндәки һәрф вә сөzlәрә дикилир вә онларын бахышлары сәтирләрән ајрылмыр. I вә II синифләрдә бу вәзијјәтә аз-чох дөзмәк олар. Лакин III—IV синифләрдән башлајараг буну дүзкүн һесаб етмәк олмаз.

2) Вурғулардә едилән сәһвләр. Дилимиздәки сөzlәрин вурғусу бә'зи шакирдләр тәрәфиндән чәтинликлә мәнимсәнилир. Бунун нәтичәсиндә дә онлар бир сыра сөzlәрдә вурғуну дүзкүн ишләтмириләр. Белә һаллар өзүнү јухары синифләрин шакирдләриндә дә көстәрир. Һәмин чәтинликләр тәхминән ашағыдакылардан ибарәтдир:

а) дилимиздәки сөzlәрдә вурғунун јерини дәјишмәклә мүәјјән сөzlәрин мә'насы да дәјишә билир. Әмр формасында олан инкар фе'лләрдә вурғу инкар шәкилчисиндән габагы һечада олур; мәс.: алма—алма, кәлмә—кәлмә вә с. кми; б) дилимиздә вурғу чох заман сөзүн сон һечасында олур; в) Азәрбајҗан дилиндә ишләнән рус вә бејнәлмиләл сөzlәрдә вурғу рус дилиндә олдуғу кими гојулур.

Гираәт заманы сөzlәрин вурғусунда сәһв бурахмамаг үчүн һәмин вурғуларын хүсусијјәтләрини шакирдләрә мәнимсәтмәк лазымдыр.

3) Мәтнин ифадәли охунмасында тәсадүф едилән нөгсанлар. Шакирдләр мәтнин ифадәли охунмасында бир сыра сәһвләрә јол веририләр. Бу сәһвләрин ән башлычасы ашағыдакылардыр:

1) дурғу ишарәләринин тәләбинә көрә чүмләннин сону вә ја ортасында фасилә едилмәмәси; 2) гираәт заманы јерсиз фасиләләрин едилмәси; 3) гираәтдә мәнтиги вурғунун ишләдилмәмәси; 4) охунан мәтндә дурғу ишарәләриндән асылы олмајараг, фикир вә ја һиссләри даһа долғун ифадә етмәк үчүн тәләб олунан мәнтиги фасиләннин јохлуғу; 5) гираәтин јекнәсәг сүр'әтлә апарылмасы; 6) сәс тонунун мәтндә јеринә көрә гүввәтләндирилиб зәифләндирилмәмәси; 7) гираәтдә јекнәсәглик—интонасијјанын көзләнилмәмәси; 8) гираәтдә емоционал бојаларын—сәс васитәсилә бир сыра һиссләрин: шадлыг, гәмкинлик, гәзәб, нифрәт вә саирәннин олмамасы.

IV. Гираәти нөвләри. Охунма гајдасы вә охунулачаг мәтндән асылы олараг, гираәтин ашағыдакы нөвләри вардыр:

а) сәсли вә сәссиз гираәт; б) елми-күтләви мәтнләрин (әмәли мәгаләләрин) гираәти.

Сәсли гираәт. Сәсли гираәт мәтнин учадан охунмасыдыр. Белә гираәтдән ән чох синифдә, дәрнәкләрдә вә сәһнәдә истифадә олунур. Сәсли гираәтдә гаршыда бир сыра тәләбләр гојулмалыдыр; сәсин гүввәтли олмасы, фасиләләр едилмәси, сәсин ајдын чыхарылмасы, јеринә көрә гираәтдә бәдинллији көзләмәк вә с.

Сәсли гираәт савад тә'лиминин илк мәшғәләләриндән башлајараг, мәктәб тә'лиминин сонуна гәдәр давам етдирилмәлидир.

Ибтидан мәктәб шакирдләринә гираәт өјрәтмәк ишиндә сәсли гираәтин һәлләдичи ролу вардыр. Бу, шакирдләри бир тәрәфдән охунулан сөzlәри дүзкүн тәләффүз етмәјә сөвг едир вә диқәр тәрәфдән онлары дүзкүн данышдырмаг, сәһвләрини ислаһ едәрәк, чанлы данышыг дилинә јахынлашдырмаг үчүн мүәллимә имкан верир.

Сәсли гираәт шакирдләрдә гираәт вәрдишләринин мөһкәмләnmәси вә тәкмилләшмәсинә көмәк едир. Буна көрә сәсли гираәт ана дили тә'лиминдә көркәмли јер тутмалыдыр.

Сәсли гираәт нүмунәсини шакирдә мүәллим вермәлидир. Шакирдләр һәмин нүмунәви гираәт әсасында өз мүәллимләри кими охумаға чалышмалыдырлар.

Синифдә шакирдләр мәтнин учадан охумалыдырлар. Белә гираәт заманы бүтүн шакирдләр ајры-ајры сөzlәрин дејилишини һәм ешидир, һәм дә китабда јазылы шәклини көрүрләр. Бу чүр гираәт шакирдләрин ешитмә вәрдишләринин гүввәтләндирәрәк мәтнин анламаға көмәк едир.

Шакирдләр бу нөв гираәтдән јалныз синифдә дејил, евдә дә истифадә етмәлидирләр. Сәсли гираәтдән хүсусилә ибтидан мәктәбдә кениш истифадә етмәк лазымдыр. Бурада һәм фәрди, һәм дә хорла сәсли гираәт вәрдишләри апарылмалыдыр.

Сәссиз гираәт. Сәссиз гираәтдә мәтндәки сөzlәр нә дејилир вә нә дә башгасы тәрәфиндән ешидилир. Сәссиз гираәтдә пычылты вә ја додаглары тәрпәтмәк дүзкүн дејилдир. Чүнки белә гираәт һәр һалда сәссиз дејил, јарымсәсли гираәтә чевриләчәкдир. Сәссиз гираәт заманы додаглар һәрәкәтсиз олмалыдыр. Сәссиз гираәтин бу хүсусијјәти гираәтин даһа сүр'әтли олмасына имкан верир. Беләликлә, сәссиз гираәтин үстүнлүкләри тәхминән ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Сәссиз гираәт сәслијә нисбәтән даһа сүр'әтли олур.
2. Сәссиз гираәт диғгәти охунан мәтн үзәриндә топламаг үчүн

имкан ярадыр. 3. Сәссиз гираәтдә физики јорғунлуг аз олуp. 4. Сәссиз гираәт, мәтндә мүәјјән дәрәчәдә әһәмијјәтли олан сөзләри тапмаға вә онларын үзәриндә мәнтиги вә емоционал вурғуну дүзкүн ишләтмәјә көмәк едир.

Сәссиз гираәтин мәнфи чәһәтләри дә вардыр. Белә гираәтдә мүәллим шакирдләрин нә дәрәчәдә дүзкүн охумаларыны јохлаја билмәдијиндән, бурахдығлары сәһвләри дә ислаһ едә билмир. Һәмни сәһвләр чох вахт охунмуш мәтнә аид апарылан мүсаһибәдә мејдана чыхыр. Она көрә мүәллим белә гираәт нөвүнүн апарылмасында чох диггәтли олмалыдыр.

Јухарыда дејиләнләрдән бу нәтичәјә кәлмәк олуp ки, шакирдләри һәм сәсли, һәм дә сәссиз гираәтә алышдырмағ лазымдыр.

Бирләшдирилмиш (сәсли вә сәссиз) гираәт. Шакирдләри мүнтәзәм вә плаплы сурәтдә сәсли вә сәссиз гираәт тәлиминә һазырламағ үчүн һәр ики гираәтин бирләшдирилмиш нөвүндән истифадә едилмәлидир. Белә гираәтдә һәм сәсли, һәм дә сәссиз гираәт нөвбә илә давам едир, бири дикәрини тамамлајыр, ону тәкмилләшдириp. Хүсусән ана дили тәлиминин илк илләриндә сәсли вә сәссиз гираәт нөвбә илә бири дикәрини әвәз етмәлидир.

Белә мәшғәләләрин әһәмијјәти шакирдләрин сәссиз гираәтә алышмаларыны тәмин етмәкдән ибарәтдир.

Мәктәб мәшғәләләриндә сәсли гираәт әсас јери тутдуғундан, бу гираәтдәки сәһвләр тамамилә ләғв едиләнә гәдәр давам етдирилмәлидир. Чох вахт сәһвләр гираәт заманы бир сыра сөзләрин мәхрәчләрини дүзкүн сөјләмәмәкдән вә шакирдләрдә сөз еһтијатынын азлығындан ортаја чыхыр. Бу чәтинликләри јалныз мәтиләри учадан охумагла арадан галдырмағ олар.

Шакирд учадан охујаркән мүәллим онун тәләффүз етдији сөзләри ислаһ едир вә мәнасы мәлум олмајан сөзләри изаһ етмәјә имкан тапыр. Бундан сонра тәдричән сәссиз гираәт тәтбиг олунмалыдыр. Белә һалда әввәлчә, шакирдләр мүәллимни нүмунәви гираәтини динләмәли, ону сәссиз охумагла һафизәләриндә сахламалы, сонра да һәмни мәтни мүәллимни гаршысында учадан охумалыдырлар. Јалныз бундан сонра шакирдләр өзләри сәссиз гираәтә кечмәлидирләр.

Гираәт тәлиминдә мәтнин әһәмијјәти. Ушағлар үчүн онларын јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун олан материаллар сечмәк лазымдыр. Бәзи мәтиләр мәнимсәмәк үчүн асан вә марағлы, бәзән дә бунун әксинә чәтнә вә ушағ марағын дағ чох узағ олуp. Шакирдләрин мәркү-

рәви-сијаси тәрбијәсиндә мәтнин чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Диггәтлә сечилмиш мәзмунлу мәтн шакирдләри коммунизм руһунда тәрбијә етмәјә көмәк едир.

Гираәт үчүн ајрылмыш мәтиләр мәна вә мәзмунча мүхтәлиф характердә ола биләр. Бәзи һалларда ади даһышығ питгиндә олдуғу кими фикир дүзкүн вә дәгиг ифадә олунур (мәсәлән, Бакы шәһәри Азәрбајчанын пајтахтыдыр кими). Бәзи һалларда исә фикир бәдни сурәтдә вә јахуд мәчәзи мәнада ифадә олунур. Образлы вә поетик дили бәзән шакирдләрә аңлатмағ чәтинлик төрәдир. Буна көрә дә мүәллим ушағлары әввәлчә, һәгиги мәнада ишләнән сөзләр олан мәтиләр үзәриндә чалышдырмалы вә образлы ифадәләри олан мәтиләри исә сонраја, јухары синифләрә кечирмәлидир.

Елми-күтләви мәтиләр. Елми-күтләви вә ја әмәли мәтнин хүсусијјәти орадакы сөзләрин вә ифадәнин дәгиг вә дүзкүн олмасындадыр. Бураја һәјатымыз һағгында әмәли мәгалә, сәһбәт вә һекајәләрдән ибарәт олан мәтиләри даһил етмәк олар.

Әмәли мәтиләрин гираәти охунан материалы асанлыгла мәнимсәмәјә көмәк едир.

Бундан башға, дәрсликдә олан лүғәтләр һәмишә шакирдә сөзләрин дүзкүн мәнасыны тапмаға имкан верир.

Бу хүсусијјәтләрә көрә әмәли мәтиләрин гираәти, гираәт тәлиминдә әсас јер тутмалыдыр. Гираәт тәлиминин илк дөврү јалныз әмәли характер дашыјан мәтиләрин охунмасына әсасланмалыдыр. Белә мәтиләрин гираәти дүзкүн билик алмағ үчүн бир мәнбә вә Азәрбајчан дилини өјрәнмәк үчүн ән доғру јол олдуғундан, III вә IV синифләрдә дә давам етдирилмәлидир.

Бәдни әсәрләр. Ана дили дәрсликләриндә елми-күтләви характердә олан парчаларла бирликдә бир сыра бәдни әсәрләр дә вардыр. Бу әсәрләрин башлыча хүсусијјәтләри онларын образлы олмасындадыр. Белә әсәрләрин аңлашылмасы үчүн гираәтлә чох мәшғул олмағ лазымдыр. Елми-күтләви мәтиләрдән фәргли оларағ поетик, образлы дилин, сөз вә ифадәләрин изаһыны мүәјјән шәјин көстәрилмәси илә аңлатмағ чәтинлик төрәдир; мәсәлән: «Сән көңүлләрә ганад вердин» вә ја «күлүмсәди чичәкләр» вә с. кими һалларда сөз, ифадә вә бәдни образлары тапыб, онлары мугајисә вә изаһ етмәк, јахуд охшар сөзләрин сөјләнилмәси илә ајдынлашдырмағ лазымдыр. Бу чүр әсәрләр учадан, ифадәли вә бәдни сурәтдә охунмалы вә бүтүн тәлим мүддәтиндә давам етдирилмәлидир.

Гәзет вә журналын охунмасы. Ибтидан мәктәбләрин шакирдләри өз јаш вә билик сәвијјәләринә үјгун олараг бәзи гәзет вә журналлары охумаға адәт етмәлидирләр. Мүәллим «Азәрбајчан пионери», «Азәрбајчан кәнчләри» гәзетләри, «Көјәрчин» вә «Пионер» журналларынын шакирдләр тәрәфиндән мүнтәзәм охунмасыны тәшкил етмәлидир.

Гәзет материалынын дәрсликләрдә верилмиш әмәли, елми-күтләви вә бәдни әсәрләрдән фәргли олараг бир нечә хүсусијјәтләри вардыр.

Гәзет материалы мәзмунча күндәлик һәјатымыза даһа јакындыр.

Гәзет методик чәһәтчә дәрс мәшғәләләри үчүн ән јарарлы вәсант һесаб едилмәлидир. Гәзет материалларыны сәсли вә сәссиз охумаг, ондан мүәјјән парчалар ајырыб нағыл етмәк олар.

V. Гираәт техникасыны мәнимсәтмәк үчүн истифадә едилчәк методик јоллар. Гираәт техникасыны мәнимсәтмәк — шакирдләрдә дүзкүн, сүр'әтли вә бәдни гираәт вердишләри тәрбијә етмәк демәкдир. Гираәт техникасыны мәнимсәтмәк үчүн истифадә едилән мүһүм методик јоллар ашағыдакылардан ибарәт олмалыдыр:

1) мүәллимин нүмунәви гираәти; 2) дүзкүн гираәт вә сәһвләри ислаһ етмәк үчүн мүәллимин вердији изаһат вә кәстәришләр, шакирдләрә гираәт гәјдасынын өјрәдилмәси; 3) мүәллимин рәһбәрлији илә шакирдләрин сәрбәст гираәт тәчрүбәләри.

Мүәллимин нүмунәви гираәти. Мүәллимин нүмунәви охусу, ибтидан мәктәбин бүтүн синифләриндә апарылан гираәт дәрсләриндә тәтбиг олунмалыдыр. Ајры-ајры сәс, һечә вә сөзләрдән башлајараг, бәдни әсәрләрин охунмасына гәдәр мүәллим шакирдләрә гираәт нүмунәси вермәлидир.

Мүәллим өз нүмунәви гираәтиндә мәтни: учадан, ајдын, дүзкүн, ифадәли вә бәдни охумалыдыр. Шакирдләр исә мүәллимин нүмунәви гираәти заманы ону диггәтлә динләмәли, мүәјјән дәрәчә мүәллими тәглид етмәли, сонра да јакшы гираәт гәјдаларыны өјрәнмәк әсасында, мәтни шүүрлу олараг охумаға алышмалыдырлар.

Мүәллимин гираәтини шакирдләр ики јолла: китаблары өртдүкдән сонра вә китаблары ачыб, мәтнә баха-баха динләјә биләрләр.

Китабы өртүб динләмәк гираәт тә'лиминин илк мәрһәләсиндә олур. Бу заман шакирдләр һәг динләйр, һәг дә кү-

әллимә бахырлар. Беләликлә, онлар мүәллимин һәр сәси вә сөзү нечә тәләффүз етмәсини, нитг үзвләринин алдығы вә-зијјәти вә с. диггәтлә мүшаһидә едирләр.

Шакирдләр сүр'әтли гираәтә алышана гәдәр бу гәјдадан истифадә етмәк лазымдыр.

Шакирдләрин китабы ачыб мүәллимин учадан гираәтини динләмәләри дә чох фәјдалыдыр. Белә гираәтдә ајры-ајры сөзләр даһа јакшы јадда галыр вә сонрадан шакирдләрин охумасыны асанлашдырыр.

Дүзкүн гираәт үчүн мүәллимин изаһаты. Гираәт техникасында икинчи әсас јол охумаг үчүн мүәллимин вердији мүхтәлиф изаһат вә кәстәришләрдир. Мүәллимин бу вә ја дикәр шәкилдә верәчәји изаһат вә ја кәстәриш, бүтүн гираәт дәрсләриндә ола биләр. Изаһат ајры-ајры сөз вә ја чүмләннин нә чүр дејилиши һаггында вә ја дүзкүн гираәтин үмуми шәртләри һаггында да ола биләр.

Изаһат мүәјјән шеји вә ја шәкилләри кәстәрмәклә, ми-саллар кәтирмәклә дә олар. Әјанилик һәммин бәһсин даһа әсаслы вә дүзкүн мәнимсәнилмәсинә көмәк едир.

Бүтүн бунларын нәтичәсиндә ибтидан мәктәби гуртаран шакирдләр гираәт техникасына јијәләнмәклә бәрабәр, Азәрбајчан әдәби тәләффүз гәјда вә ганунлары һаггында да билик әлдә етмиш олурлар. Бу билик, мүәллимин көмәји олмандан бир сыра әсәрләри шакирдләрин сәрбәст охуја билмәләринә имкан јарадар.

Шакирдләрин гираәт тәчрүбәси. Гејд етмәк лазымдыр ки, шакирдә изаһат вә нүмунә әслиндә о гәдәр дә гираәт бачарығы вермир. Шакирд гираәт вәрдишини јалныз шәхси гираәт заманы әлдә едә биләр. Ејни заманда дүзкүн гираәтә вәрдиш етмәк јалныз дүзкүн гираәт нәтичәсиндә ола биләр.

Бурадан ајдын олур ки, гираәт тә'лиминдә әсас јол шакирдләрин өзләринин гираәт тәчрүбәләридир.

Буна көрә дә дүзкүн охумаг үчүн шакирдләр мүәллимин рәһбәрлији вә мүшаһидәси алтында даһа чох тәчрүбә әлдә етмәлидирләр.

Гираәт тә'лиминин дүзкүн методикасы, әслиндә шакирдләрин гираәтини дүзкүн тәшкил етмәк демәкдир. Мүәллим гираәтин мүхтәлиф нөвләрини гираәтин ајры-ајры мәрһәләләринә тәтбиг етмәклә шакирдләрә көмәк етмәјә чалышмалыдыр. Гираәт техникасынын тә'лими, әсасән синиф гираәт дәрсләриндә һәјата кечирилмәлидир.

Гираәтдә сәһвләр инслаһы. Гираәтдәки сәһвләр даим планлы сурәтдә ислаһ едилмәлидир. Гираәт заманы шакирд тәрәфиндән бурахылан һәр бир сәһв дәрһал дүзәлдилмәлидир. Белә һалларда мүәллим шакирди дајандырыб һәм ин сөзү вә ја чүмләни өзү дүзкүн охумалыдыр. Мүәллимдән сонра шакирд һәм ин сөзү тәкрар сөјләмәли вә јенә дә гираәтә давам етмәлидир.

Гираәтдәки сәһвләр тәләсмәк вә ја диггәтсизлик нәтичәсиндә дә әмәлә кәлә биләр. Белә һалларда шакирдә бурахдығы сәһвләри дүзәлтмәк үчүн имкан верилмәлидир. Сәһвләр тез-тез тәкрар едилдикдә мүтләг гираәт дајандырылмалы вә бүтүн синфин диггәтини бу ишә чәлб едәрәк изаһат, тәкрар охутмаг вә с. васитәләрлә һәм ин сәһвләр дүзәлдилмәлидир. Шакирдләр тәрәфиндән гираәтдә тәкрар едилән мүәјјән груп сәһвләрин вә ја чәтинликләрин ләғв едилмәси үчүн хүсуси чалышмалар вә јахуд лазым кәлирсә ајрыча дәрс тәшкил едилмәлидир.

Сниф гираәтинин нөвләри вә үсуллары. Шакирд дүзкүн гираәтә һәлә әлифбаны өјрәнән дөврдән алышмалыдыр. Белә гираәт, илк шифаһи мәшғәләр заманы әлдә едилән сөзләрдән дүзәлмиш мәтнләр үзәриндә гурулмалыдыр. Әлифбадан сонра, тәхминән јарым ил мүддәтиндәки дөвр исә башлыча олараг шакирдләрдә гираәт техникасынын (әлбәттә, охунулан мәтнин мәзмунуну дәрк етмәк әсасында) әлдә едилмәсинә һәср олунмалыдыр.

Мүәллим мәшғәләнни бу дөврүндә шакирдләрин диггәтини лүғәт тәркиби таныш олан мәтнләрин дүзкүн охунмасы үзәриндә мәркәзләшдирмәлидир. Ајдындыр ки, бу дөвр үчүн башлыча олараг ән мүнасиб оху нөвү сәсли гираәтдир. Бу дөврдә сәссиз гираәт көмәкчи бир васитә кими, сәсли гираәтә бир һазырлыг кими истифадә едилмәлидир.

Гираәтин бу дөврүндә ашағыдакы методик јоллардан истифадә едилмәлидир:

1) Гираәтә гәдәр, охунулачаг мәтнин ичәрисиндә олан јени сөзләрин сәс чәһәтчә (тәләффүз вә мәхрәччә) шакирдләрә мәннимсәдилмәси. Бу, гираәтдән әввәл, мүсаһибә заманы едилмәлидир. Мүәллим мүсаһибә вахты (шәкил, әшја вә с. көстәрмәк васитәси илә) јени сөзүн адыны чәкир, онун мәнасыны аңладыр, бир нечә шакирдә һәм ин јени сөзү сөјләмәји тәклиф едир вә бунлардан сонра ичәрисиндә һәм ин јени сөзләр олан мәтни охујур.

2) Мәшғәләнни бу дөврүндә оху мүтләг мүәллимни нүмунәви гираәти илә башланмалыдыр. Мүәллим охујаркән ки-

таблар гапанмалы вә шакирдләр диггәтлә һәр сәс вә ја сөзүн дүзкүн тәләффүзүнә фикир вермәлидирләр. Белә һалларда шакирдләрин јахшы мәннимсәмәләри үчүн тәләффүзү чәтин олан сәс вә сөзләр мүәллим тәрәфиндән ики-үч дәфә тәкрар едилмәлидир. Бурада шакирдләри дејиләнләрә диггәтлә гулаг асмаға өјрәтмәк лазымдыр ки, бу да гираәтин кәләчәк мәрһәләләри үчүн чох әһәмијјәтли бир чәһәтдир.

3) Мүәллимни нүмунәви гираәтиндән башга мәтнин ичәрисиндә олан бәзи чәтин вә ја мүһүм сәс, неча вә сөзләрин тәләффүзү изаһ едилмәлидир. Мүәллим белә изаһаты ајры-ајры сөзләрин тәләффүзүнү тәкрарламаг, мүәјјән сөзләрин мәхрәчләрини ајдынлашдырмаг вә ја онларын дәјишилмәсини әкс етдирән шәкилләри шакирдләрә көстәрмәклә тәшкил едә биләр.

4) Мүәллим мүәјјән сәс вә ја сөзләрин тәләффүзүнү шакирдләрә өјрәтмәк үчүн онлара хүсуси чалышмалар вермәлидир. Мәсәләч, әкәр охунан мәтнин ичәрисиндә ики ејни самит олан сөзләр (чәмијјәт, наилијјәт вә с.) варса, габагчадан һәм ин сөзләрин дүзкүн тәләффүзүнү шакирдләрә өјрәтмәли вә сонра мәтнин охунмасына башламалыдыр.

5) Бу мәрһәләдә шакирдләрин гираәти адәтән дөври бир маһијјәт дашыјур: шакирдләр мәтни нөвбә илә һиссә-һиссә (чүмләләрлә; кичик парчаларла) охујурлар, мүәллим исә гираәти динләјир вә охујанларын сәһвләрини дүзәлдәрәк онлара көстәришләр верир. Бурада мүмкүн гәдәр даһа чох шакирдин гираәтдә иштирак етмәсинә чалышмалыдыр.

Јухарыда көстәриләнләрдән сонра шакирдләр мүстәгил олараг сәсли гираәтә кечмәлидирләр. Некајә вә ја мәгалә шакирд тәрәфиндән һиссә-һиссә, ја да бүтүнлүклә охунур, сонра икинчи вә үчүнчү шакирд охујур. Бу заман мүәллим неч бир көстәриш вермир вә нөгсаны дүзәлтмир. Бүтүн дүзәлишләр анчаг мәтн охунуб гуртардыгдан сонра, шакирдин охумасына гијмәт вермәк үчүн едилмәлидир.

Хорла гираәт. Сөзләрин шакирдләр тәрәфиндән дүзкүн вә ајдын тәләффүз едилмәси үчүн хорла гираәт ән јарарлы бир васитәдир. Белә гираәтдә шакирдләр сөзләри, чүмләләри вә бүтүн мәтни бирликдә, хорла охујурлар. Бу чүр гираәт адәтән мүәјјән команда илә апарылыр: мүәллим әли илә вә ја гәләмлә аһәстәчә стола вурур вә шакирдләр дә мүәјјән тактла охумаға башлајурлар. Хорла гираәт чох мараглы олур вә шакирдләрин хошуна кәлир. Белә гираәтдән чох вахт шакирдләрин дәрсдә јорғунлуларынын гаршысыны алмаг үчүн олан бир васитә кими дә истифадә олунур. Бу нөв гираәт

дәрһал бүтүн синфин диггәтини чөлб едир вә һәтта эн утан чаг шакирдләри белә фәал охумаға һәвәсләндирир.

Мәтнн шәхсләрә көрә бөлүшдүрүб (сәһнәләшдириб) охумаг. Мәтнләри шәхсләрә көрә бөлүшдүрүб (сәһнәләшдириб) охумаг шакирдләри чох марагландырыр вә онларда ифадәли гираәт вәрдишләри јаратмаға көмәк едир. Мүәллим дәрсликдән бу мәгсәд үчүн мүнәсиб мәтнләри ајырыб шакирдләр арасында бөлүр вә һәр шакирд мүәјјән ролда чыхыш едир. Бу заман шакирдләрин һәрәкәтләринә, мимикаларына, мүәјјән јерләрдә сәсин алчалыб-јүксәлмәсинә, мәнтиги вургуларын јерли-јериндә ишләдилмәсинә, фәсиләләрин көзләнилмәсинә, һәр типин өзүнә хас олан бир дилдә данышмасына вә с. диггәт етмәлидир. Белә гираәт бир тәрәфдән динләјәнләри марагландырыр, онларда гираәтә гаршы тәнгиди мүнәсибәт ојадыр вә дикәр тәрәфдән охучуларын өзүндә бөјүк бир мәс'улијјәт һисси әмәлә кәтирир.

Бу чүр гираәт үчүн габагчадан шакирдләрә евдә һазырлашмаларыны тапшырмаг лазымдыр, һәтта, ејни мәтнн ики ајры-ајры охучу групуна да тапшырмаг олар. Бу заман шакирдләр бири-дикәриндән јахшы охумаг үчүн даһа чидди һазырлашмаға вә ролларыны көзәл ифа егмәјә чалышачаглар.

Мәнзум парчаларын гираәти. Шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк үчүн мәнзум парчаларын гираәти вә әзбәрләдилмәси бөјүк рол ојнајыт. Белә мәшғәләләрдә мүәллим, өјрәдәчәји мәнзум парчаны әввәлчә нүмунәви гәјдада охујур, шакирдләр исә диггәтлә динләјирләр. Һәчмчә чох бөјүк олмајан бу парчаларын ичәрисиндә чәтин сөзләр, мәнтиги вургулар, шәрин вәзни вә с. изаһ едилдикдән сонра, нөвбә илә шакирдләр тәрәфиндән охунмалыдыр. Сонра да мүәллим шакирдләрә кәләчәк дәрс үчүн һәммин парчанын әзбәрләдилмәсини тапшырыр. Нөвбәти дәрсдә шакирдләр һәммин мәнзум парчаны декламәсија тәрзиндә ајдын вә ифадәли бир сурәтдә әзбәрдән сөјләмәлидирләр. Мүәллим бу чүр мәшғәләләри кичик мәнзум парчалар үзәриндә тез-тез апармалыдыр.

Синифдә сәрбәст гираәт. Дөрдүнчү синифдән башлајараг шакирдләрдә сәрбәст гираәт вәрдишләри јаратмаг лазымдыр. Шакирдләр белә мәшғәләләрдә сүр'әтли гираәтә адәт едир. Мәтн үзәриндә дүшүнүр вә верилмиш суаллара китабдан чаваб тапараг сәрбәст ишләмәјә алышырлар. Мәсәлән, охунмасын сәккиз гәјдә он дөггә чәкәт сәрбәст гираәт үчүн таки... мүәјјән бир парча верилир. Һәммин мүддәт гуртардыгдан сонра, охунулан парчаја анд шакирдләрә бир нечә

суал верилир. Шакирдләр дә суалларын чавабыны охуруглары парчадан тапыб дејирләр. Бә'зән суаллар гираәтдән габаг да верилә биләр: «Мәтнн охујуб бу суаллара чаваб тапын» вә ја «Қим охујуб бу суаллара чаваб тапа биләр» вә с. кими.

Охунулан мәтн үзәриндә шакирдләри чалышдырмаг үчүн ајры-ајры рәгәм, ад вә ја чүмләләри мәтндән тапыб дөфтәрә көчүрмәк дә фәјдалыдыр. Белә гираәт заманы мүәллим шакирдләрә охунулан парчанын ичәрисиндән мүәјјән һиссәни тәкрар охумаг үчүн ајырмағы (нишанламағы) да тапшыра биләр.

Мәсәлән: «Охуругунуз парчада, ичәрисиндә рәгәм вә ја хүсуси ад олан чүмләләри ајырын» вә с.

Илк мәшғәләләрдә гираәтин бу нөвү мүәллимин мүшаһидә вә нәзарәти алтында апарылмалыдыр. Бу заман мәтнләр гыса вә јалныз бир нечә сөздән ибарәт олмалыдыр.

Сәрбәст гираәт үзрә апарылан чалышмалардан мәгсәд јалныз гираәтин сүр'әтини артырмаг дејил, ејни заманда охунулан мәтнн дәрк едилмәси вә мәнимсәнилмәсини дә тә'мин етмәкдир. Белә һалларда габагчадан шакирдләрә охунулан мәтнә анд јохлајычы суаллар вә ја лазыми јерләри көчүрмәк, мәтнн нағыл етмәк үчүн тапшырыглар верилмәлидир.

Јени сөзләрин шакирдләрә изаһ едилмәси вә мәнимсәдилмәсинин методик јоллары мүхтәлиф ола биләр. Ән чох јајылмыш вә истифадә едилән јоллар ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) сөзү әјани јолла, јә'ни әшја вә шәкли көстәрмәк јолу илә изаһ етмәк; 2) сөзү она мә'нача јахын олан башга бир сөзлә (синонимләрлә) изаһ етмәк;

Јени сөзләр шакирдләрә әсасән үч вахтда өјрәдилмәлидир: 1) гираәтдән габаг, 2) гираәт заманы, 3) гираәтдән сонра.

Охунан мәтнн јахшы анлашылмасы үчүн јени сөзләр гираәтдән габаг изаһ едилмәлидир.

Мүәллим гираәт заманы шакирдләрин бүтүн сөзләри анлајыб-анламадыгларыны јохламалыдыр. Бу заман мүәјјән сөзләр шакирдләр үчүн ајдын дејилсә, мүәллим һәммин сөзләрин мә'насыны изаһ етмәлидир.

Гираәтдән сонра, шакирдләрлә апарылан сөһбәтдә бә'зи мүәјјән сөзләрин даһа әтрафлы изаһ олунмасы лазым кәлир. Мәтнн охунмасындан сонра бә'зән дә мүәллим бүтүн сөзләрин шакирдләрә ајдын олуб-олмамасыны јәгин етмәк үчүн һәммин сөзләр үзәриндә јохлајычы мәшғәлә апармалыдыр.

VI. Синифдәнкәнар гираәт. Синифдәнкәнар гираәтин тә'лим-тәрбијә ишиндә чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Шакирд-

ләрн билек вә јаш сәвијјәсинә ујғун олан марағлы вә мәз-
мунлу китаблар, онларын һәр шеји билмәк һәвәсини артырыр
вә онларда билек еһтирасы јарадыр. Шакирд синифдәнкәнар
китаб охумағла марағланырса, демәк о, өз истираһәтини мө-
дәни бир шәкилдә кечирмәји бачарыр.

Ана дили саһәсиндә шакирдләрн савадлы олмалары,
онларын үмуми инкишафы, синифдәнкәнар гираәт ишинин
тәшкилиндән чоһ асылыдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр
синиф харичиндә бир шеј охумурларса вә ја аз охујурларса,
онларын савадларынын сәвијјәси дә чоһ ашағы олур; онларын
шифаһи вә јазылы нитгләри зәнкиң, әдәби вә ифадәли олмур.

Мүәллим синифдәнкәнар гираәт ишини јахшы тәшкил едә
билмәк үчүн китаб үзәриндә сәрбәст ишләмәји шакирдләрә
өјрәтмәлидир. Бунун үчүн һәр шејдән әввәл, шакирдләрдә ки-
табы севмәк вәрдиши јаратмалыдыр. Шакирдләрдә фитри
оларағ, китаба хүсуси бир һәвәс вардыр. Мүәллим шакирд-
ләрдә олан бу һәвәси мүтәшәккил һала салмалы вә синифдән-
кәнар гираәт мәсәләләринә аид онлара мәсләһәтләр вермәли-
дир. Мүәллим ејни заманда шакирдләрн охумасы үчүн ма-
рағлы, чәлбедичи, мәзмунча онларын јаш вә билек сәвијјә-
синә ујғун олан китаблар сечмәлидир. Шакирд үчүн чәтин
олан китабы зорла она охутмағ, онда китаба гаршы бир ниф-
рәт һисси јарада биләр.

Мүәллимнн шакирдләрлә охунмуш китаблар һағгында
фәрди сөһбәтләр апармасы да чоһ фәјдалыдыр. Белә сөһбәт-
ләр адәтән охунуб гуртардығдан сонра апарылса јахшыдыр.
Мүәллим шакирдләрн охумасы үзәриндә рәһбәрлик ишини
елә тәшкил етмәлидир ки, онлар өзләри сәрбәст охумағ үчүн
китаб сечә билсинләр. Бунун үчүн мүәллим һәр синфин про-
грам материалы илә әлағәдар олан китабларын сијаһысыны
тутмалы вә бу китаблары ардычыллығ нөгтеји-нәзәриндән рүб-
ләрә көрә бөлмәли вә шакирдләрә јаздырмалыдыр. Шакирд-
ләр һәмнн сијаһы әсасында мүнтәзәм сурәтдә көстәрилмиш
китаблары охумалыдырлар.

Мүәллим ара-сыра шакирдләрн синифдәнкәнар гираәт-
ләрини јохламағ мәгсәди илә онлара охудуғлары әсәрләр һағ-
гында суаллар вермәли, охунмуш китабын ғысача мәзмунуну
онлара сөјләтмәлидир.

Шакирдләрн демәк олар ки, чоһ һиссәси китабы сеvir,
сәрбәст оларағ китаб үзәриндә чалышмағ истәјир. Лакин бу-
нунла белә бир сыра һалларда онлара лазыми рәһбәрлик
едилмәдијиндән, бәзи шакирдләр китабла ишләмәји бачар-
мыр, савадлы олмаларына бахмајарағ, китаб охумағы бил-

мирләр. Мүәллим белә шакирдләр үзәриндә инадла чалыш-
малы, гүввә сәрф етмәли вә онларда һәмнн бачарығын әлдә
едилмәсинә наил олмалыдыр. Мүәллим шакирдләринә елә
вәрдиш газандырмалыдыр ки, китаб охумағ онлар үчүн ади
бир мәишәт һадисәси вә күндәлик тәләб олсун.

Мүәллим китаб охумағ үчүн мүәјјән вахт ајырыб мүн-
тәзәм сурәтдә, һәр күн охумағ лазым олдуғуну шакирдләрә
анлатмалыдыр. Һәтта, әкәр шакирд дүнән вә ја бу күн вачиб
иши олдуғундан синифдәнкәнар китаб охуја билмәмншсә,
она өтүрдүјү һиссәни сабаһ вә ја о бири күн охумағы вәр-
диш етдирмәлидир. Беләликлә, китаб үзәриндә тәсадүфдән
тәсадүфә дејил, һәр күн мүнтәзәм сурәтдә ишләмәлидир.

Бөјүк рус шаири А. С. Пушкин мүстәгил сурәтдә китаб
охумағдан данышаркән: «ән бөјүк тәһсил, мүталиәдир»—де-
мишдир. Бу гијмәтли сөзләри нәзәрә аларағ мүәллим, ша-
кирдләрин мүталиәси үчүн китаблары диггәтлә сечмәлидир.
Китаб сечиләркән ашағыдакы үч шәрт нәзәрә алынмалыдыр:

- 1) китаб мәзмунлу, долғун вә кејфијјәтли олмалыдыр;
- 2) китаб шакирдин јаш вә билек сәвијјәсинә ујғун кәлмәли-
дир;
- 3) китаб шакирди өзүнә чәлб едә билмәк үчүн ону ма-
рағландырмалыдыр.

Мүәллим шакирдләрә синифдәнкәнар гираәт үчүн мәслә-
һәт билдији китабларла бир сырада, гәзет вә журнал да көс-
тәрмәлидир. Мүәллим тәдрис заманы јери кәлдикчә шакирд-
ләрин сијаси тәрбијәләри илә дә мәшғул олмалы вә өлкәми-
зин дахилиндә вә харичи өлкәләрдә баш верән көркәмли һа-
дисәләрлә онлары таныш етмәлидир.

БӘЗИ ЕЈНИ ФОРМАЛЫ ШӘКИЛЧИЛӘР ҒАГҒЫНДА

Грамматик тәһлил заманы чох вахт шакирдләри чашдыран вә чәтинлијә салан бәзи шәкилчиләр вардыр.

Бу чүр ејни формада олуб, башга-башга категорија хидмәт едән шәкилчиләр елми грамматикада **амоформ** шәкилчи адланыр. Мүасир дилимиздә бу чүр амоформ шәкилчиләр чохдур. Биз бу мәгаләдә мүәллимләрә көмәк мөгсәди илә ән чох чәтинлијә сәбәб олан «дыг...», «ачаг» вә «ма...»¹ шәкилчиләриндән бәһс едәчәјик.

Бир чүр јазылан, лакин башга-башга вәзифәли олан «дыг...» шәкилчиләрини мүгајисәли өјрәтмәк мөгсәди илә ашағыдакы мисаллара диггәт едәк.

1. Дөнмәди кери,
Гудуз дәрәбәјләрин
Ат чапдығы јердә
јаратдыг

Социализм өлкәсини.

(С. Вурғун, Әсәрләри, I ч., сәһ. 98).

2. Сонра ондан тез **ајрылдығыма** һејифсиләниб өзүмү данладым (С. Гәдирзадә, «Ғыш кечәси»).

Һәр ики мисалдакы «јаратдыг», «чапдығы» вә «ајрылдығыма» сөзләрини морфоложи чәһәтдән тәһлил едәк: «јаратдыг» фе'ли үч һиссәдән ибарәтдир. Јарат(көк)+ды (шүһуди кечмиш шәкилчиси)+г (I шәхсин чәм сонлуғу). Лакин «чапдығы» вә «ајрылдығыма» сөзләриндәки фе'л көкләринә артырылан «дыг» шәкилчиси «јаратдыг» фе'линдә олдуғу кими «ды» вә «г» шәкилчиләринә ајрылмаз, чүнки «ды» үнсүрүндә кечмиш заман анлајышы олса да «г» шәхс билдирмир. Бундан сонра һәмин сөзләрә артырылан нисбәт шәкилчиләри «чапдығы» сөзүндә III шәхсин тәкини (бәјләрин ат чапдығы), «ајрылдығыма» сөзүндә I шәхсин тәкини билдирир. Һәтта «ајрылдығыма» сөзүндә јөнлүк һал шәкилчиси дә вардыр. Биз дә билирик ки, бир сөздә ики

¹ Дорд чүр јазылан «ды» вә «ачаг»; ики чүр јазылан «ма» шәкилчиләрини бир чүрү көстәрләш, галакларына аид мисалләри мүәллим өзү тапдыра биләр.

заман, ики шәхс, ики һал шәкилчиси ола билмәз. Беләликлә, «чапдығы» вә «ајрылдығыма» сөзләринин көкләри фе'л олмасына бахмајараг, фе'лдән узаглашмыш, биринчиси фе'ли сифәт (бәјләрин ат чапдығы (һансы?) јердә), о бириси фе'ли исим (ајрылдығыма — нәјә?) олмушдур. Ону да гејд етмәлијик ки, «дыг» мүстәгил вә ән гәдим шәкилчиләрдән биридир. Мә'лум олдуғу үзрә фе'лдән исим дүзәлдән бир чох шәкилчиләр вардыр. Мәсәлән, кә (дөнкә), ар (ачар), чә (дүшүнчә) вә с. Бу шәкилчиләр фе'л көкләринә артырылдыгдан сонра һәмин дүзәлтмә сөзләр там исимләшир. Лакин «дыг» шәкилчиси өзүнүн бир сыра хүсусијәтләри илә булардан фәрғләнир.

1) «дыг» шәкилчисинә мүтләг нисбәт шәкилчиси артырылыр. Јә'ни башга шәкилчиләр кими буну фе'л көкүнә артырмаг олмаз.

Мүгајисә ет: јаздығым (мәктуб) јаздығымыз (мәктуб)
јаздығын (мәктуб) јаздығыңыз (мәктуб)
јаздығы (мәктуб) јаздығлары (мәктуб)

Белә һалларда «дығым»,... «дығы»... фе'ли сифәт шәкилчиси олур.

2) Тә'јини сөз бирләшмәсинин II тәрәфи олан «дыг» шәкилчили сөзүн I тәрәфини адлыг һалда ишләтмәк олар.

Мүгајисә ет: Мәним јаздығым (мәктуб), Солмазын јаздығы (мәктуб)

Мән јаздығым (мәктуб), Солмаз јаздығы (мәктуб).

Һалбуки: «Мәним ачарым» әвәзинә, «мән ачарым» олмаз.

3) «дыг» шәкилчили фе'ли исмә һал шәкилчисини мүтләг нисбәт шәкилчисиндән сонра артырмаг олар.

Мүгајисә ет: «ачар»+а демәк олар. Лакин «ачдыға» демәк олмаз, «ачдығыма» олар.

4) «дыг» шәкилчили фе'ли сифәт вә фе'ли исимдә фе'лә хас олан бир сыра формал эләмәтләр сахланыр.

Мүгајисә ет:

кечмиш заман: јаздығым (мәктуб) — јаздығымы (көрүб),
нөв шәкилчиси: јаздырдығым (мәктуб) — јаздырдығымы (көрүб),

инкар шәкилчиси: јазмадығы (мәктуб) — јаздырмадығымы (көрүб) вә с.

5) «дыг» шәкилчиси бәзи фе'ли бағлама шәкилчиләринин бир үнсүрү олур.

Мүгајисә ет: јаздыгда, јаздығындан.

6) «дыг» шәкилчили фе'ли исимләр гошма илә дә ишләдилә биләр.

Мүгајисә ет: јаздыгларына көрә
јаздыглары үчүн
јаздыгларындан башга вә с.

7) «дыг» шәкилчили фе'ли сифәт вә ја фе'ли исим чүм-
ләдә өз әтрафына сөз топлаја биләр.

Мүгајисә ет:

1. Мән дүнән синифдә гардашыма јаздығым мәктубу
бу күн она көндәрдим.

2. Мән дүнән синифдә гардашыма јаздыгларымы бу күн
она көндәрдим.

Бу мисалларда «дүнән», «синифдә» вә «гардашыма»
сөзләри I-дә јаздығым, II-дә исә «јаздығыма» сөзләри илә
билаवासитә синтактик әлагәдәдир.

«ачаг» шәкилчиси дә чох вәзифәлидир.

Мәсәлән: 1. Назыр, гәзетдә шәкли чыханда сәнә демә-
димни кәләчәк.

(И. Шыхлы, «Ајрылан јоллар», сәһ. 7)

2. О, рајон партија комитәсиндә галачаг
Мәдәдов үчүн көрүләси ишләр һаггында
јаддаш һазырлајырды.

(С. Рәһимов, «Сачлы», сәһ. 322)

3. Мән сөзү һарадан вә нә сајаг башлајача-
ғымы билмирдим.

(Ч. Чаббарлы, «Күләр», сәһ. 33)

I чүмләдә «кәләчәк» фе'ли хәбәри III шәхсин тәкиндә,
II-дә «галачаг» фе'ли сифәти тә'јин вәзифәсиндәдир. III-дә
исә «башлајачағыма» тамамлығы нисбәт(ым), һал(ы) шә-
килчиләрини гәбул етмиш вә исимләшмишдир. Бурада да
«ачаг» шәкилчили фе'ли сифәт вә фе'ли исим бир сыра хү-
сусијәтләри илә фәргләнир.

1) «ачаг» шәкилчили фе'лдән дүзәлдилән исимләрин
бир гисми нисбәт шәкилчисиз дә ишләдилә биләр. Мәсәлән,
чапачаг (балта мә'насында), алачаг (борч мә'насында) вә
с. Бу кими там исимләшән сөзләр фе'лә хас олан формал
әламәтләри гәбул етмәзләр.

2) «ачаг» шәкилчили сөзә нисбәт шәкилчиси артыры-
лып вә фе'ли сифәт олуp.

Мүгајисә ет: јазачағым (мәктуб) јазачағымыз (мәктуб)
јазачағын (мәктуб) јазачағыңыз (мәктуб)
јазачағы (мәктуб) јазачағлары (мәктуб)

3) Чох вахт «ачаг» шәкилчили фе'ли сифәтләр нисбәт
шәкилчисиз ишләдиләр.

Мүгајисә ет: Кәләчәк (күн), јазылачаг (мәктуб) вә с.

4) «ачаг» шәкилчили фе'ли исмә һал шәкилчисини мүт-
ләг нисбәт шәкилчисиндән сонра артырмаг олар.

Мүгајисә ет: «јүрүшә» (һазырлаш) демәк олар, лакин
«јазачаға» демәк олмаз, «јазачағыма»
олар.

5) «ачаг» шәкилчили фе'ли сифәт вә фе'ли исимдә фе'-
лә хас олан бир сыра формал әламәтләр сахланыр.

Мүгајисә ет:

Кәләчәк заман: јазачағым (мәктуб), кәләчәк (күн) —
јазачағымы (билиб).

Нөв шәкилчиси: јазылачаг (сијаһы), јазылачағларыны
(билиб)

Инкар шәкилчиси: јазылмајачаг (мәктуб), јазылмаја-
чағларыны (билиб).

6) «ачаг» шәкилчили фе'ли исимләp гошма илә дә ишлә-
дилә биләр.

Мүгајисә ет: јазачағына көрә, јазачағы үчүн, јазача-
ғындан башга вә с.

7) «ачаг» шәкилчили фе'ли сифәт вә фе'ли исимләp өз
әтрафына сөз топлаја биләр.

Мүгајисә ет: 1. Мән сабаһ синифдә мүәллимә чаваб ве-
рәчәјим дәрсә һазырлашырам.

2. Мән сабаһ синифдә јолдашыма нә ча-
ваб верәчәјими дүшүнүрәм.

Биринчи мисалда «сабаһ», «синифдә» вә «мүәллимә»
сөзләри «чаваб верәчәјәм» фе'ли сифәти илә, икинчи исә
«сабаһ», «синифдә», «јолдашыма» сөзләри «чаваб верәчә-
јими» фе'ли исми илә билаवासитә синтактик әлагәдәдир.

«ма» шәкилчиси дә ејни гәјдада чох вәзифәлидир.

Мәсәлән: 1. Арвад сусуб дурдугда, Рүстәм дә даныш-
мады. (М. Ибраһимов, «Бөјүк дајаг», сәһ.
12)

2. Ушағларын охумасы үчүн о вахт бу јахшы
иди. (Ә. Әбүлһәсән, «Тамаша гарынын нә-
вәләри», сәһ. 29)

Бу мисаллардакы «ма» шәкилчили сөзләри нәзәрдән
кечирәк.

I-дә «данышмады» фе'линдә «ма» инкар,

II-дә «охумасы» сөзүндә «ма» фе'ли исим шәкилчиси-
дир.

Бурада «охумасы» сөзүнү мәсдәр формасында ишләт-
мәк мүмкүндүp. Мәсәлән, «Ушағларын охумасы» әвәзинә
«ушағларын охумағы» — дејә биләрик. Буну нәзәрә алан

дилчиләр бу чүр «ма» шәкилчисинин «маг, мək» мәсдәр шәкилчиләриндән «г», «к» самитләринин ихтисара дүшдүк-ләрини иддиа едирләр. Бу чүр «ма-мә» шәкилчиләринин дә бир сыра хүсусијјәтләри вардыр.

1) «ма-мә» шәкилчили сөзләрин бир гисми ја там ис-миләшир, ја да там сифәт олур.

Мүгајисә ет: Исим — сүзмә, дөшәмә, бағлама вә с. сифәт—кәлмә (адам), басма (китаб) вә с.

2) «ма-мә» шәкилчили сөзләрин бир чоху фе'лә хас олан бәзи формал әламәтләри өзүндә сахлаја билир.

Мүгајисә ет: инкар шәкилчили — јазмасы-јазмамасы нөв шәкилчили—јазмасы-јаздырмасы, ја-зышмасы, јаздырылмасы.

3) «ма-мә» шәкилчили исим анчаг III шәхс нисбәт шә-килчиси гәбул едир. I вә II шәхсдә мәсдәрлә ифадә олунур.

Мүгајисә ет: охумағым охумағымыз
охумағын охумағыңыз
охумасы (охумағы) охумасы.

4) «ма-мә» шәкилчили сөзләр өз әтрафына сөз топлаја биләр.

Мүгајисә ет: Онун бу күн дәрсдән «ә'ла» гижмәт ал-масы мәни севиндирди.

Бу мисалда «бу күн», «дәрсдән», «ә'ла» вә «гијмәт» сөзләри «алмасы» фе'ли исимлә билаваситә синтактик әла-гәдәдир.

Бүтүн бунлардан белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, Азәрбајчан дили мүүллими грамматик тәһлилдә ејни чүр јазылан, лакин башга-башга вәзифәли олан (амоформ) шә-килчиләри бир-бириндән фәргләндримәлидир.

Бурада мүгајисәли методдан кениш истифадә олунма-лы вә ејни чүр шәкилчили сөзләрин морфоложи вә синтак-тик хүсусијјәтләри мисалларла ајдынлашдырылмалыдыр.

Jəhja KƏRIMOV,
ETPI-nin elmi işçisi.

ИБТИДАИ СИНИФЛӘРИН АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ФӘАЛЛИҢ ВӘ МҮСТӘГИЛЛИЈИНИ АРТЫРМАҢ ЈОЛЛАРЫ ҢАҢҢИНДА

Мәктәбин һәјатла әлағәсини мөһкәмләтмөк һағғында партија вә һөкүмәтин вердији Гауула әлағәдар олараг Азәрбајчан дилинин практик јолла тәдрис едилмәси мүүһүм бир мәсәлә кими гаршыда дурур. Бу вәзифәнин јеринә јетирилмәси биринчи синифдән башлајараг тәлим просесиндә шакирдләрин фәаллыг вә мүстәгиллијини артырмағы тәләб едир.

Ибтидан синифләрдә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, бу саһәдә бир сыра нөгсанлара јол верилир. Бу нөгсан-лар, һәр шејдән әввәл, дәрсин дүзкүн тәшкил олунмамасы илә әлағәдардыр. Мә'лумдур ки, тәлим мүүәллимлә шакир-дин гаршылығлы эмәк просесидир. Бу просесдә мүүәллим тәшкиледичи вә истигамәтверичи рол ојнајыр. Мүүәллим дәрсә һазырлашаркән һәр бир мөвзунун тәдриси илә әла-гәдар гаршыја гојулан мөгсәди, дәрсин һансы мәрһәләсиндә шакирдләрә нәләри өјрәдәчәјини, һансы үсуллардан исти-фадә едәчәјини мүүәјјәнләшдримәли, мәктәблинин эмәјини дүзкүн тәшкил етмәлидир.

Дәрсдә шакирдләрин мүстәгиллијини вә фәаллығыны тәшкил етмөк үчүн мүүәллим һәр бир шакирди диггәтлә из-ләмәли, онларын фәрди хүсусиј әтләрини билмәли, һеч кә-син кериләмәсинә јол вермәмәлидир. Мүстәгил иш заманы мүүәллим даһа чох зәиф шакирдләрлә иш апармалы, онлара көмәк көстәрмәлидир. Бүтүн бунлар мүүәллимдән бөјүк фә-аллыг көстәрмәји тәләб едир. Тәчрүбә көстәрир ки, мүүәл-лим нә гәдәр зирәк вә фәал олурса, шакирдләрин дәркетмә фәалијјәти дә о гәдәр мүстәгил вә фәал олур.

Мүүәллим чалышмалыдыр ки, һәр бир Азәрбајчан дили дәрсиндә шакирд мүхтәлиф грамматик һадисәләр үзәриндә мүшаһидә апарсын, тәһлил етсин, тутушдурараг охшарлыг вә фәрги тапсын, конкрет фактлара әсасән үмумиләшдримә апарсын, шүүрлу сурәтдә әгли нәтичә чыхарсын, ону прак-

тикаја тэтбиг едә билсин. Чүнки жалныз фәал вә шүүрлу сурәтдә газанылмыш билик һәгиги билдикдир.

Ибтидан синифләрдә Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрин фәаллығыны вә мүстәгиллијини инкишаф етдирмәк үчүн мүхтәлиф васитәләрдән истифадә етмәк лаязымдыр. Бунлардан бир нечәсини кәстәрәк:

1. Азәрбајчан дили дәрсләриндә әјаниликдән — мүхтәлиф схем, чәдвәл вә плакатлардан истифадә едилмәси тәдрис процесини фәаллашдырыр, материалын даһа асан мәним-сәнилмәсини тәмин едир.

Бакы шәһәриндәки 44 нөмрәли мәктәбин мүәллими Шәһнабат Әлизадә I синифдә чүмлә үзрә иши шәкилләрлә апарыр. О, илк заманлар јазы тахтасындан мүхтәлиф әшја шәкилләрини асыр, шакирдләр исә онлара бахараг «Бу довшандыр», «Бу палтодур», «Бу алмадыр» вә с. чүмләр гурурлар. Сонралар һәрәкәт билдирән шәкилләр үзрә белә мәшгәлә апарылыр. Шакирдләр шәклә бахараг «Гуш учур», «Оғлан одун доғрајыр», «Гыз јазы јазыр» чүмләләрини гурурлар.

Көрүндүјү кими бу вәрдиш илк әјани чалышмалар үзәриндә инкишаф едир. Јенә дә һәмин мүәллим II синифдә мүхтәлиф сәнәт вә пешә адларыны (тракторчу, бәнна, мәктәбли, мүәллим вә с.) јазы тахтасына јазараг көрдүкләри ишләри бир чүмлә илә билдирмәји шакирдләрдән тәләб едир. Шакирдләр «Тракторчу јер шумлајыр», «Бәнна ев тикир», «Мәктәбли дәрс охујур», «Мүәллим дәрс дејир» вә с. чүмләр гурурлар.

Бакыдакы 172 нөмрәли мәктәбин мүәллими Чимназ Сәлимбәјова IV синифдә «Чүмлә» мөвзусуну кечәркән мүхтәлиф чәдвәлләрдән истифадә едир; мәсәлән, чәдвәлин биринчи сүтунунда мүбтәданы, икинчи сүтунунда тамамлығы, үчүнчү сүтунунда хәбәри јазыр.

мүәллим	гәзет	охујур
гыз	јазы	јазыр
оғлан	китаб	алыр
ата	машын	сүрүр
ана	палтар	тикир
фәһлә	машын	гајырыр

Шакирдләр чәдвәлин биринчи сүтунундан көтүрдүкү сөзләр һәр бир сөзә дикәр сүтунларда ујғун кәлән сөзләр сәчә

рәк чүмләр тәртиб едир вә јазырлар; мәсәлән, «Мүәллим јазы јазыр», «Мүәллим китаб охујур» вә с. Беләликлә, биринчи сүтунда верилмиш һәр сөзә аид онларла чүмлә алыныр.

Ч. Сәлимбәјова белә бир чәдвәлдән дә истифадә едир.

Горхмаз	атасыны	севир
Сара	гардашыны	көзләјир
Таһир	бачысыны	гаршылајыр.

Бу чәдвәл үзрә шакирдләр 27 чүмлә тәртиб едә биләрләр. Шакирдләр белә шифаһи чалышмалары јеринә јетирәркән онларда чүмлә гурмаг вәрдиши хејли инкишаф едир.

II. Грамматика вә питг инкишафы дәрсләриндә карточкалардан истифадә едилмәси дә мәгсәдәујғундур.

Кировабаддакы 6 нөмрәли мәктәбин III синиф мүәллими Н. Мајылова исмин һаллары мөвзусуну кечиб гуртардыгдан сонра шакирдләрин һәр биринә үзәриндә исмин һаллары јазылмыш алты карточка (ени 6, узуну 10 см) верир. Сонра о, мүхтәлиф һалларда олан исимләри бир-бир охујур. О, «алма» сөзүнү охудугда шакирдләр үзәриндә «адлыг һал» сөзләри јазылмыш карточканы, «мәктәбә» сөзүнү охудугда үзәриндә «јөнлүк һал» јазылмыш карточканы галдырырлар.

Шакирдләрдән ким үзәриндә башга һалын јазылдығы карточканы галдырарса, мүәллим ону јазы тахтасына чағырыр, һәмин сөзү јаздырыр, тәһлилини апармағы вә чүмлә ичәрисиндә ишләтмәји тәләб едир.

Н. Мајылова бу ишин башга вариантындан да истифадә едир. О, ени 10, узуну 20 см олан картон парчасынын һәр бирини үзәриндә исмин бир һалынын шәкилчиләрини јазыр. Шакирдләрә исә исмин һаллары јазылмыш карточкалары пәјлајыр.

Мүәллим һәмин карточкалары нөвбә илә кәстәрир. Шакирдләр үзәриндә ы, и, у, ү шәкилчиләри јазылмыш карточканы көрән кими өзләриндәки «тәсирлик һал» јазылмыш карточканы галдырырлар. Мәшгәлә бу чүр давам едир.

Јерли шивә шәраитиндә карточкалардан истифадә етмәјә даһа бөјүк еһтијач һисс олунур. Маштағадакы 128 нөмрәли мәктәбин II синфиндә сайтләрин тәдриси илә әлағадар карточкалардан ашағыдакы шәкилдә истифадә едилди. Синифдәки шакирдләрин сајы гәдәр «ә» вә «е» јазылмыш карточкалар һазырланды вә һәр шакирдә онларын һәрәсиндән бири верилди. Тәркибиндә «ә» вә «е» сәсинин

олдугу 25 сөз сечилди (сәс, тез, күлөк, вер, чөрөк вә с), һәр бир сөз ајдын шәкилдә охунду. «Сәс» сөзү охунаркән шакирдләр үзәриндә «ә», «тез» сөзү охундугда исә «е» һәрфинин јазылдығы карточканы галдырырлар. Јерли шивәнин тәсири илә сәһвә јол верән (сес, тәз вә с.) шакирдләр һәмин сөзләри јазы тахтасында јазыб тәһлил етдиләр.

II синифдә фонетикадан мәлумат кечиләркән шакирдләрин гарышдырдылары «б-п», «д-т», «з-с» вә с. һәрфләрин јазылышы үзрә дә белә карточкалардан истифада етмәк олар.

Карточкалардан бу јолла истифада олунамасы бүтүн синфи ишә чәлб едир, тәлим просесини фәаллашдырыр.

Бу мәшғәләләрин даһа сәмәрәли кечмәси үчүн ајры-ајры шакирдләрин сәһвләрини, чәтинлик чәкдикләри чәһәтләри диггәтлә өјрәнмәк вә һәр дәрәдә бир-ики шакирд үчүн хусуси карточкалар тәртиб етмәк лазымдыр.

IV синифдә фе'лин замайлари мөвзусунун тәдриси илә әлагәдар олараг, ашағыдакы шәкилдә карточкаларын тәртиби мәсләһәт көрүлүр.

1. Фе'лин кечмиш заман шәкилчиләрини де!
2. «Ал», «бил», «дур», «күл» сөзләрини кечмиш замана вә шәхсә көрә дәјиш!
3. Мәтнни оху, фе'лләри сеч вә суалларыны де!

1. «Едир», «кедир» сөзләринин көкүнү тап!
2. «Јаз», «чых», «гур», «сүр» сөзләрини индики заманда шәхсә көрә дәјиш!

Бә'ән карточканы бир мөвзу үзрә дејил, үмуми шәкилдә дә вермәк олар.

1. Иллик, једди, ачы, беш, дил, мәртәбәли сөзләриндән мүрәккәб сөз дүзәлт!
2. Ики суал чүмләси гуруб јаз!

1. «Башчы» сөзүнә дөрд дәнә ејни көклү сөз тап!
2. да, дә, ки баглајычыларынын ишләндији үч чүмлә јаз!

Белә карточкалары ишә ақырындыгы тәкәдәр заман ишәк даһа фәјдалыдыр.

Мүәллим бу карточкаларын һәрәсини бир шакирдә верир. Шакирд карточкада тәләб олуанлары јазы тахтасында изаһ едир, галан шакирдләр исә ону дәфтәрләриндә мүстәгил ишләјирләр. Јазы тахтасында јазыланлар мүәллимин рәһбәрлији илә тәһлил олулдугдан сонра һәр кәс өз сәһвини дүзәлдир.

III. Шакирдләрин фәаллыг вә мүстәгиллијини инкишаф етдиридмәсиндә јазы ишләринин јарадычы јолла апарылмасы да бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Мәлумдур ки, үзүндән көчүрмә шакирдләрин синифдә вә евдә јеринә јетирдикләри зәрури иш нөвләриндән биридир. Лакин үзүндән көчүрмәдә башга грамматик тапшырыг тәләб олунамурса, шакирдләрин фәаллыгы тәмин едилмир. Бу заман шакирд нә јаздығыны, ону көчүрмә гәјдасыны билмир, орфографик чәһәтдән диггәтсиз јазыр. Һалһазырда методика бу чүр механики үзүндән көчүрмәни рәдд едир. Үзүндән көчүрмәдә шүүрлулуғу артырмаг үчүн әввәләп, мәтнин мә'на вә орфографик тәһлили апарылмалы, шакирдләрин диггәти јазылышы чәтин сөзләрә јечәлдилмәлидир. Икинчи, үзүндән көчүрмәнин гәјдасы өјрәдичмәлидир. Чох заман шакирдләр һәрф-һәрф көчүрүр, чохла сәһвләрә јол верирләр. Шакирд әввәлчә чүмләни охумалы, сөзә, онун тәркибиндәки һәрфләрә диггәтлә бахмалы, сөзү һечаларла охумалы, фикирләшмәли, јаздығыны башга дүшмәли, бүтөв јазылышы јадда сахламаға чалышмалы, јенә охумалы, сонра јазмалыдыр. Кет-кедә о, бүтөв чүмләни јадда сахлајараг көчүрмәји өјрәнмәлидир. Үчүнчү, шакирдләр јаздыгыларыны дүшүнә-дүшүнә јохламалыдырлар. Лакин бу да аздыр. Үзүндән көчүрмәнин фәјдалы бир иш нөвүнә чәврилмәси үчүн мәтнни көчүрмәклә јанашы мүөјјән бир орфографик тапшырығын јеринә јетирилмәсини дә тәләб етмәк лазымдыр. Мәсәләп, мәтнин үзүнү көчүрәрәк мүөјјән орфограмын алтындан хәтт чәкмәк тәләб олунамурса, демәк тапшырыға шүүрлулуғ элементи дахил едилир.

Ғабагчыл мүәллимләр үзүндән көчүрмәнин даһа фәјдалы нөвләриндән истифада едирләр.

Маштағадакы 128 нөмрәли мәктәбин II синиф мүәллими С. Әһмәдова јерли шивә илә әлагәдар сәһвләрин арадан галдырылмасы мәгсәди илә вахташыры рабитәсиз мәтнни јазы тахтасына јазараг шакирдләрин шивә сәһвләринә јол верәчәкләри күман едилән сөзләрдә лазыми орфограмларын әвзиндә «+» ишарәси гојур. Әввәлләр шакирдләр

чох сәһвә јол верирдиләр. Бу чүр чалышмалардан сонра сәһвләрин сајы 25—30 фанз азалды. Чүнки онлар һәр бир сөзүн јазылышы үзәриндә фикирләшир, онун нечә јазылачагыны мүәјјән едир, сонра јазырлар.

С. Әһмәдова бурахылмыш морфемләрин, сөзләрин јеринә гојулмасы үзрә дә үзүндән көчүрмә јаздырыр. III синифдә о, заманы, шәхси, дәјишәрәк үзүндән көчүрмәји тәләб едир.

Сөзләрин тамамланмасы үзрә јазылы орфографик чалышмалар чох фајдалыдыр. II—III синифләрдә неча мөвзусунун тәдриси илә әлагәдар белә бир чалышма вермәк мәсләһәт көрүлүр. Мүәллим бир нечә икинечалы сөзүн икинчи нечасынын әвәзинә нөгтәләр гојараг јазы тахтасына јазыр вә онлары тамамламагы шакирдләрән тәләб едир. Шакирдләр нөгтәләрин әвәзинә лазыми нечаны гојараг дәфтәрләринә јазырлар. Га нечасына башга неча артырмагла һәр бир шакирд мүхтәлиф сөз дүзәлдиб јазыр; мәсәлән, **газан, гашыг, гала, гатар, гапы, гајыг** вә с. Башга нечалар үзрә дә белә иш кедир. Бу заман шакирдләрин һәр бири мүстәгил ишләјир. Онлар сөзү тамамлајаркән әввәлицдә га бирләшмәси олан **гарға, газма, гарпыз, галхан, Гафгаз, гајмаг** вә с. сөзләрә дә раст кәлирләр. Бу сөзләрдә га бирләшмәсинин неча тәшкил етмәдијини баша дүшмәк шүурлу фәалијјәт көстәрмәји тәләб едир. Онлар гајыг сөзү илә **гајмаг** сөзүнү тутушдурур, биринчи сөзү мәгсәдә мувафиг һесаб едәрәк дәфтәрләринә јазырлар.

Беләликлә, шакирдләрдә неча вә сәтирдән-сәтрә кечирмә илә әлагәдар практик вәрдишләр јараныр.

Бәзи мүәллимләр шакирдләрин мүстәгиллијини инкишаф етдирмәк үчүн тез-тез јохлама имла верирләр, лакин онларын белә јазы ишини јеринә јетирмәјә һазыр олуб-оламаларыны нәзәрә алмырлар. Бу исә шакирдләрин даһа чох сәһв бурахмаларына сәбәб олур.

Бунун гаршысыны алмаг үчүн јазы ишләринин јеринә јетирилмәсиндә тәдричилилик вә ардычыллыг көзләnmәлидир.

Нахчыван шәһәриндәки I нөмрәли мәктәбин мүәллими Л. Кәләнтәрли шакирдләрә јохлама имла јазмаға һазырламаг үчүн өјрәдичи јазыларын бүтүн нөвләриндән истифада едир. Л. Кәләнтәрли шакирдләрин мүстәгиллијини тәдричән артырыр; мәсәлән, о, хәбәрдарлыгы имла јаздыраркән әввәлчә, һәр бир чүмлә тәһлил олунон, јазылып вә јохлиныр, сонра бир нечә чүмлә охунуб әһлил едиләр, јазылып вә јохлиныр. Бу заман тәһлил олунон сөзләрин

мигдары азалыр, сөзләрин јазылышынын изаһ олуномасында шакирдләрин иштиракы артыр.

Л. Кәләнтәрли бир мүддәт хәбәрдарлыгы имла апардыгдан сонра имланын јарым мүстәгил нөвү олан изаһлы имла, даһа сонралар исә сечмә имла јаздырыр.

Бәзи мүәллимләр әзбәр јазыдан лазыми гәдәр истифада етмирләр. Онлар чох вахт әзбәр јазыны грамматикадан кечилмиш мөвзү илә әлагәләндирмирләр. Бу сәһәдә Ләнкәран шәһәриндәки 3 нөмрәли мәктәбин III синиф мүәллими Г. Кәләнтәрлинин јахшы иш тәчрүбәси вардыр. О, шәһри әзбәрдән өјрәнәркән һәр бир орфограмын јазылышына фикир вермәји тапшырыр. Јазы заманы һал шәкилчиләрини «—» ишарәси илә көкдән ајырараг јазмагы тәләб едир. Бүтүн бунлар исә шакирдләрә сонралар јазынын даһа мүстәгил нөвләри (ифада, инша, әмәли јазылар) јазмаға һазырлајыр. Һал-һазырда ана дили тәдриси илә әлагәдар екскурсија, әшја дәрсләри, мүшаһидә вә тәчрүбәләрә кениш јер верилмәси, III—IV синифләрдә һәр бир инша үчүн 3 саат вахтын ајрылмасы шакирдләрин фәаллыг вә мүстәгиллијини даһа да инкишаф етдирмәк имканы јарадыр.

Иншаја һазырлыг дәрсиндә мүәллим шакирдләрә бирликдә јазылачаг мәтнә башлыг сечир, онлара суал вермәк екскурсијада көрдүкләрини јекунлашдырыр, план тәртиб олунон, чәтин сөзләр вә ифадәләр изаһ олунон, лазыми бәди тәсвир васитәләри сечилир, план үзрә нағыл едилир вә шакирдләр планы дәфтәрә јазырлар. Бу чүр иншалар шакирдләрин нитг инкишафында, хүсусилә лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсиндә мүһүм рола маликдир. Мүшаһидә әсасында инша јазмаға һазырлыг заманы мүәллим мүхтәлиф суалларын көмәји илә јазы ишини грамматика илә бағлаја биләр. Губа рајонундакы I нөмрәли мәктәбин мүәллими С. Исмајылова IV синиф шакирдләрини тәбиәтә екскурсијаја апардыгдан сонра јаздырдыгы иншада шакирдләр бир сыра бәди тәсвир васитәләриндән истифада етмишләр. Мәсәлән:

Дүзәнлик — бөјүк, халы кими, күл-чичәкли, учсуз-буцагсыз, сәфалы;

Шаһдаг — бөјүк, уча, шиш учлу, көјләрә јүксәлән, сылдырым гајалы, башы гарлы;

Көјүн үзү — ачыг, ајдын, саф, тәмиз, булудсуз, мави;

Күнәш — парлаг, гызмар, јандырычы вә с.

Ибтидан синифләрдә шакирдләр апардыглары мүшаһидәләрин јекунлашдырылмасы илә әлагәдар да мүхтәлиф

мәзмунда иншалар жаза билэрләр. Бу иншаларын һәр бириндә онларын нитгинә јени-јени сөзләр дахил олур.

IV. Јазыда бурахылмыш сәһвләрин тәһһини мәшғәләсиндә шакирдләрин фәаллығыны инкишаф етдирмәк үчүн имкан даһа чоһдур.

Бакыдакы 31 нөмрәли мәктәбин IV синиф мүәллими Б. Мәммәдова јазы тәһһини дәрсиндә шакирдләрин јазы ишләри һаггында гыса мәлуматдан сонра характерик сәһвләрин коллектив сурәтдә тәһһилини апарыр вә нәһајәт дәф-тәрләри пайлајыр. Бу заман о, синифдә фәаллығы артырмаг үчүн һәр бир шакирдә онун иши һаггында гыса көстәриш верир; мәсәлән, «Әли, н һәрфини дүзкүн јазмагы өј-рән», «Алја, г сәсинин ғ сәсинә кечмәси гајдасыны тәкрар-ла», «Сәкинә, сөзләрин сәтирдән-сәтрә көчүрүлмәсинә фикир вер» вә с.

Сонра мүәллим шакирдләрин диггәтини сәһвләр үзәриндә нечә ишләјәчәкләринә јөнәлдир.

— Күлтәкин, сән һансы дүзәлиши апарачагсан?

— «Мәндә», «атамда» сөзләриндә да, дә һиссәсини ајры јазачағам, чүнки онлар бағлајычыдыр.

— Валидә, сән нә едәчәксән?

— Мән «көзү» сөзүнү һалландырачағам вә она бәнзәр бир нечә сөз тапачағам.

— Һәсән, сән һансы сәһвләри дүзәлдәчәксән?

— Мән «ушағ», «отағ», «охумағ» шәклиндә јаздығым «ушағ», «отағ», «охумағ» сөзләрини һалландырачағам.

Беләликлә, дәрсдә мүхтәлиф нөв иш кедир. Шакирд-ләрдән бәзиләри сәһвә јол вердији сөзү бир нечә дәфә көчүрүр, бәзиләри һалландырыр, замана вә шәхсә көрә дәјишир, ејни көклү сөз тапыр, чүмлә ичәрисиндә ишләдир-ләр.

Сонра мүәллим кичик һәчмли (3—4 чүмләдән ибарәт) имла јаздырыр. Имланын мәтнинә синфин бүтүн шакирд-ләри үчүн характерик олан сәһвләрә анд бир нечә гајда дахил едилир.

Бу имланын көмәји илә сәһвләрин тәһһилиндән сонра һәмин сөзләрин шакирдләр тәрәфиндән нә дәрәчәдә мәним-сәнилмәси, һансы сәһвләрин даһа давамлы олмасы ашка-ра чыхарылыр. Дәрсин сонунда имла коллектив шәкилдә тәһһил едилир.

М. Тәһһил просесиндә шакирдләрин иштәгиллик вә сәһ-һини инкишаф етдирилмәсиндә грамматик тәһһилдән дә бир васитә кими истифадә олунамалыдыр.

Бәзи мүәллимләр нитг һиссәләринә көрә тәһһил зама-ны бу вә ја дикәр сөзүн һансы нитг һиссәсинә аид олду-гуну, онун грамматик формаларыны мүәјјәнләшдирмәји шакирдләрдән тәләб едирләр, лакин онлара «нә үчүн?» су-алыны вермирләр. Она көрә дә тәһһил шакирдләрә аз шеј верир вә онларын инкишафына гүввәтли тәсир көстәрмир.

Сабирабад рајонундакы Азәрбајчан онбириллик мәктәби-нин IV синиф мүәллими Ф. Һәсәнованын дәрсләриндә сөз тәр-кибинин грамматик тәһһилиндән сонра јени сөзләрин ја-радылмасы үзрә иш апарылыр, нитг һиссәләри вә ја чүмлә үзвләринә көрә тәһһил кедир. Бир һал башгасы илә, тәк исимләр чәм исимләрлә, мәсдәр исимлә вә с. мүгајисә еди-лир. Беләликлә, шакирдләр үчүн һәр шеј ајдын олур. Она көрә дә шакирдләр бөјүк мараг вә фәаллығыла ишләјир вә материалы мүвәффәгијәтлә мәнимсәјирләр.

Бәзи мүәллимләр грамматик тәһһил апараркән тез-тез «Мүбтәда һансыдыр?», «Һансы суала чаваб олур?», «Һансы нитг һиссәси илә ифадә олуимушдур?», «Тәкдир, ја чәм?», «Хүсусидир, ја үмуми?» вә с. суаллар вермәклә дәр-син кедишини позур, шакирдин фәаллығыны боғур, онда мүстәгиллијин инкишафына мане олурлар.

Ф. Һәсәнова шакирдләрин мүстәгиллијини инкишаф ет-дирмәк үчүн белә бир чәдвәл һазырлајыр.

Нитг һиссәләрини белә тәһһил етмәк лазымдыр:

1. Исим — суалы, хүсуси вә ја үмумидир, тәк вә ја чәмдир, һалы, гурулушча нөвү.
2. Сифәт — суалы, һансы исимлә бағлыдыр, гуру-лушча нөвү.
3. Сај — суалы, мигдар вә ја сыра билдирмәси, гурулушча нөвү.
4. Әвәзлик — суалы, шәхс вә ја ишарә әвәзлији-дир, һансы шәхсдир, тәк вә ја чәмдир, һансы һалдадыр, гурулушча нөвү.
5. Фе'л — суалы, заманы, шәхси, тәкдир вә ја чәм-дир, мәсдәр, гурулушча нөвү.
6. Зәрф — суалы, һансы фе'ллә бағлыдыр, гуру-лушча нөвү.

Илк дөврләр шакирдләр бу чәдвәлдән истифадә едир-ләр, сонралар исә өзләри мүстәгил тәһһил апарырлар.

Грамматик тәһһилин мүхтәлиф нөвләриндән истифадә етмәк тәдрис просесини марағлы едир, шакирдләрин фәал-лығыны артырыр. Умумиләшдиричи дәрсләрдә хүсуси чәд-вәл үзрә там грамматик тәһһилин апарылмасы фајдалыдыр.

Азербайжан дили дәрсләри шакирдләри практик һәјата һазырламалыдыр. Ибтидан мәктәби битирән шакирд өз фикрини шифаһи вә һазылы шәкилдә мүстәгил ифадә етмәји бачармалыдыр. Шакирдләри белә савадлы јетишдирмәк мәгсәди илә ифадә вә ииша һазыларын мүхтәлиф вариантларындан истифадә етмәк вә тәдричән мәктүб, дивар гәзетинә мәгалә, синиф ичласы вә ја пионер топланышы үчүн һесабат, е'лан вә с. һазмағы өјрәтмәк лазымдыр. Бүтүн бу ишләрин јеринә јетирилмәси исә илк һөвбәдә шакирдләрин шифаһи нитгинин инкишаф етдирилмәсини тәләб едир. Чүнки һазылы нитг шифаһи нитгә әсасланыр.

Шакирдләрин шифаһи нитгинин инкишафы үзрә мүстәгил ишләри әсасән үч истигамәтдә апармаг лазымдыр. 1) шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси; 2) онларда рабитәли нитг (чүмлә вә мәтн тәртиб етмә үзрә иш) вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси; 3) фәрди нитг һөгсанларынын, һүсусилә јерли шивә һүсуси, јәтләринин арадан галдырылмасы. Шакирдләрин нитгиндәки һөгсанлара дәрсдә дүзәлиш вермәклә кифајәтләнмәк олмаз. Бу ишдә шакирдләрин дә фәаллығыны тә'мин етмәк, онларын өз јолдашларынын нитгинә нәзарәт етмәләринә чидди фикир вермәк лазымдыр. Јолдашынын нитгиндәки һөгсанлара дүзәлиш верән шакирд данышаркән мәс'улијјәт һисс едир вә сәһв бурахмамаға чалышыр.

Беләликлә, јухарыда дејиләнләрдән ајдын олур ки, тә'лим просесиндә фәаллыг вә мүстәгиллији тә'мин етмәк үчүн шакирдләрә дигтәтлә ишләмәк, тәһлил вә тәркибдән истифадә етмәк, бәнзәрлик вә фәрги тапа билмәк, изаһ вә сүбүт етмәји бачармағы тәләб едән чалышмалар вермәк лазымдыр.

Мүәллим јухарыда көстәрилән јоллардан јарадычылыг-ла истифадә етмәли, јени, даһа фајдалы јоллар ахтармалы, шакирдләрин фәаллыг вә мүстәгиллијини инкишаф етдирмәклә тәдрисин кејфијјәтинин јүксәдилмәсинә наил олмалыдыр.

М. МУСТАФАЈЕВ,
Нуха шәһәриндәки М. Горки адына
10 нөмрәли онбириллик мәктәбин
мүәллими.

VIII СИНИФДӘ М. ФҮЗУЛИ ГӘЗӘЛЛӘРИНИН ТӘДРИСИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ФӘАЛлығыНЫ НЕЧӘ АРТЫРЫРАМ

Азербайжан халгынын даһи шаири, өлмәз сәнәткар Мөһәм-мәд Фүзулинин лирик ше'рләринин тәдриси орта мәктәбләрин VIII синифләриндә кечилән әдәбијјат програмынын мүһүм һиссәсини тәшкил едир.

Мә'лумдур ки, VIII синифдә програм үзрә Фүзулинин лирик әсәрләриндән «Тутушду гәм одуна», «Мәни чандан усандырды», «Пәришаһ һалын олдум» ше'ри, «Падшаһи-мүлк» гит'әси, һабелә «Лејли вә Мәчнун» поемасындан: «Арајиши-сөһбәт ејлә» сагинамәси, «Бир күн ки, баһар аләм әфруз» вә «Анасынын Лејлијә нәсиһәти» парчалары тәдрис едилир.

Мән VIII синифдә Фүзулинин һәјат вә јарадычылығы һаггында шакирдләрә кеннш мә'лумат вердикдән сонра шаирин лирикасыны өјрәтмәјә башлајырам. Илк әввәл «Тутушду гәм одуна шад көрдүјүн көнлүм» гәзәлини тәдрис едирәм. Бу мөвзу үзрә ики саат мәшгул олурам. Биринчи саатда кечмиш дәрси: Фүзулинин лирикасыны бир-ики шакирддән сорушуб онларын билијини гијмәтләндирирәм. Сонра синфә мүрачиәтлә ашағыдакы суаллары верирәм:

— Шаир өз зәманәсиндә сәнәтә, шаирә гијмәт верилмәмәси һаггында нечә јазмышдыр?

— Фүзули ән чох һансы-әдәби һөвдә әсәрләр јазмышдыр?

— Фүзули нә үчүн гәзәл жанрыны башга әдәби һөвләрдән үстүн тутмушдур?

Шакирдләрин вердикләри әтрафлы вә долгун чаваблардан ајдын олур ки, өлмәз сәнәткар өз дөврүндәки күтбејин вә мәдәнијјәтсиз феодалларын ше'рә, шаирә гијмәт вермәдикләриндән ачы-ачы шикајәтләнәрәк јазмышдыр:

Бир дөврдәјәм ки, нәзм олуб хар.
Әш'ар булуб кәсади-базар!

Ол рүтбәдә гәдри-нәзмидир дун
Ким, күфр охунур кәлами-мөвзун.
Бир мүлкдәјәм ки, кәр удуб ган.
Мәзмун-ибарәтә чәкиб чан,
Мин риштәјә түрфә лә'л чәксәм,
Мин рөвзәјә нәзәнин күл әксәм,
Гылмаз она һич ким нәзарә,
Дерләр күлә хар, лә'лә харә.

Фүзулини дунја әдәбијатында вә хүсусән Шәргдә шөһрәт-ләндирән онун үрәкләрә јол ачан ғыса, дәрин мә'налы, зәриф гәзәлләридер. Ашиганә вә дәрин мәнәһбәт мөвзусунда јаздығы бу гәзәлләри илә Фүзули һәссас гәлбләри фәтһ едән, әвәз-сиз бир лирик шаир кими танынмышдыр.

Фүзули гәзәл нөвүнү әбәс јерә үстүн тутмамышдыр. XVI әсрдә һалә мәтбәә, чапхана олмадығы вә әһали ичәрисиндә анчаг тәк-тәк савадлы адамлар тапылдығы бир заманда, һәчмчә ғыса, әзбәрләнмәси тез вә раһат, охунмасы вә јазыл-масы асан олан јалныз гәзәл-формасы иди. Бу хүсусда шаир өзү белә дејир:

Көнүл, кәрчи әш'арә чох рәсм вар,
Гәзәл рәсмин ет чүмләдән ихтијар.
Гәзәл де ки, мәшһури-дөвран ола,
Охумаг да, јазмаг да асан ола.

Јери кәлмишкән мән гејд едирәм ки, әһалиси башдан-баша савадлылардан ибарәт олан индики совет дөврүмүздә гәзәл нөвү мүһүм јер тутмур. Она көрә дә мүәсир Азәрбајчан шаирләри инди бу нөвдән аз истифадә едир, һәм дә бәдбин руһда гәзәлләр јазмырлар.

Кечмиш дәрси белә јекунлашдырдыгдан сонра јени дәр-сә анд ғыса кириш мүсаһибәси апарырам.

Јени дәрсин адыны чәкәрәк билдирирәм ки, Фүзулини ән јахшы вә нүмунәви гәзәлләриндән бири олан «Көрдүјүн көн-лүм» рәдифли ше'рини кечәчәјик.

Кириш сөһбәтиндә ону да гејд едирәм ки, өмрү боју фә-рәһсиз күнләр кечирән Фүзули бу ше'рдә дә дөврүндән нара-зылығыны ифадә едир.

Ше'рин лирик гәһрәманы ашиг—шаир өз көнлүнүн гәм одуна јандығындан, азадлыг көрмәјән гәлбинин ағыр зүлмә таб кәтирмәјәрәк кет-кедә мум тәк әридијиндән фәрјад едир. Һәр саһәдә бачарыгы көрүнән шаир ешгин чәтинлији гаршы-сында ачизләшир.

Әввәлләр кеф әһли кими көрүнән Фүзули инди гәм чәкмә-јә, ган удмаға адәт етдијини билдирир.

Кириш мүсаһибәсиндән сонра мән нүмунәви гираәтә ке-чирәм. Ше'ри ајдын вә ифадәли охумаға чалышырам. Гәзәл-дәки әрәб-фарс сөзләринин дүзкүн тәләффүзүнә, әруз вәзни-нин тәләбләринә көрә узун вә ғыса һечалара чидди диггәт јетирирәм. Шакирдләрин нәзәрини даһа артыг чәлб етмәјә сә'ј едирәм.

Мән нүмунәви гираәтдән сонра чәтин сөз вә ифадәләрин изаһына кечирәм. Дәрсликдә олан чәтин сөзләрин мә'насыны лүгәтчәләринә јазмаларыны тәләб едирәм. Китабда изаһы ве-рилмәјән сејли-ситәм (зүлм сели), бадәпәрәст (шәраб севән), фәраг (ајрылыг); сәбат (дәјанәт, мөһкәмлик), мүшкүл (ча-тин), әһли-ишрәт (кеф әһли), әсири-мөһнәти-Бағдад (Бағдад дәрдинин әсири) вә саир сөзләрин мә'насыны шакирдләрин лүгәт дәфтәрчәләринә јаздырырам.

Лүгәт үзәриндә иш апардыгдан сонра гәзәли бир нечә ша-кирдә охутдуруп вә онун ифадәли, дүзкүн охунмасына фикир верирәм.

Евдә гәзәли әзбәрләмәји, лүгәтини вә мәзмунуну мән-им-сәмәји тапшырырам. («Әдәбијат мүн-тәһабаты», сәһ. 140).

Сонраки (икинчи) дәрсдә ше'ри бир нечә шакирддән әз-бәр сорушурам, ајры-ајры чәтин сөз вә ифадәләри изаһ етмә-ләрини тәләб едирәм. Бүтүн шакирдләрин ше'ри көзәл әзбәр-ләдикләрини јәгин етдикдән сонра гәзәлин идеја-мәзмунуну мән-имсәтмәјә, бәдин тәһлилинә кечирәм.

Ше'рин гәзәл формасында, әруз вәзниндә јазылдығыны билдирирәм. Јенидән хатырлатмаг мәгсәди илә гәзәлин нечә јазылдығыны шакирдләрдән сорушурам. Онларын чавабын-дан ајдын олур ки, гәзәл 4—8 бејт һәчминдә лирик ше'рдир. Мәчлисләрдә ханәндәләр тәрәфиндән мүәјјән мусиғи һавала-ры илә охунур.

Даһа сонра гәзәли бејт-бејт охујуб мәзмун вә идејасыны ајдынлашдырырам, тәзадлары тапдырырам, һәм дә нәзми нәсрә чевирмәк гајдаларыны шакирдләрә өјрәдирәм.

Бу вәхт әввәлчәдән һазырладығым әјани васитәдән исти-фадә едирәм. Шакирдләр, беләликлә, баша дүшүрләр ки, гә-зәлин биринчи шәхсин адындан данышан лирик гәһрәманы шаир өзүдүр. Зәманәсиндәки әдаләтсизлик вә һағсызлығлары көрүб кәдәрләнән шаир өз гәлбинин изтираб вә һәјчәнлары-ны үсјанкар бир руһда белә билдирир:

— Шад көрдүјүн көнлүм гәм одуна тутушду, азад көрдү-јүн көнлүм әсарәт зәнчиринә бағланды.

Ешгин кениш фэзасында абад көрдүжүн көнлүм ажрылыг өлкөсүндө зүлм селиндөн хараб олду.

Дүңжаны тэрк едэн мүрид хасијјетли, пәһриз сахлајан көнлүм, билмирәм, бадәдә нә көрдү ки, бадәпәрәст олду.

Дәјанәт вә сәбрдә полад кими мөһкәм олаң көнлүм, ажрылыг одуну көрдүкдә мум тәк әриди.

Һәр ишдә устад көрүнән көнлүм, ешгин чәтти олдуғуну көрүб ачизләшди.

Ганлар ичмәјә адәт етмиш көнлүм, бир заманлар белә дејилди, бир кеф әһли иди.

Бағдад дәрдинин әсри олаң Фүзули Румун кеф мәчлисиндә галмаға нијјәт етди.

Гәзәлдә биринчи бейтдәки мисралар һәмгафијә олур, галан бейтләрдә тәк мисралар сәрбәст бурахылыр, чүт (икинчи) мисралар исә башдакы илк бейтлә гафијәдар олур.

7 бейтдән ибарәт олаң һәмин «Тутушду гәм одуна шад көрдүжүн көнлүм» гәзәлиндә «көрдүжүн көнлүм» сөзләри мисраларын ахырында тәкрат олунан рәдифдир. «Көрдүжүн көнлүм» рәдифиндән әввәл кәлән «шад», «азад», «абад», «зөһһад», «фүлад», «устан», «мө'тад», «Бағдад» сөзләри гафијәләрдир.

Гәзәл әруз вәзининин мүчтәсс бәһриндә јазылмышдыр. Мүчтәсс бәһрининин өлчүсү беләдир:

Мәфаилүн	Феилатүн	Мәфаилүн	Фә'лүн
Тутушду гәм	одуна ша	д көрдүжүн	көнлүм
мүгәјјәд ол	ду ол аза	д көрдүжүн	көнлүм

Бу гәзәлдә Фүзули бәдии тәсвир (ифадә) васитәләриндән бири олаң тәзаддан чох мәһарәтлә истифадә етмиш вә онун көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр. Бурада јада салмаг мәгсәди илә тәзад нә олдуғуну сорушурам. Шакирдләрин һафизәсиндә мөһкәмләнир ки, тәзад бир-биринә зидд олаң кәлмә вә фикирләри гаршылашдырмагла бирликдә ишләтмәјә дејилир.

Сонра ше'рдәки тәзадлара диггәти чәлб едирәм. Фүзули бу гәзәлдә биринчи бейтдә «шадлыг—гәмкинлик», «азадлыг—бағлылыг» кими ики тәзад јаратмышдыр. Галан һәр бейтдә исә бир тәзад вардыр.

Икинчи бейтдә «абад—хараб», үчүнчү бейтдә «мүрид—бадәпәрәст», дөрдүнчү бейтдә «полад—мум», бешинчи бейтдә «устад—амиз», алтынчы бейтдә «ган ичән—кеф әһли», сонунчу бейтдә «дәрд—јер» олаң. Бағдад—кеф мәчлиси Руми сирин илә тәзад тәшкил едир.

Көрүндүжү кими, шаир зәманәдән шикајәтчи вә-наразыдыр. Ше'рин мәзмунуна ујғун олараг шаир өз наразылыгына даһа да габарыг шәкилдә ифадә едә билмәк үчүн «тәзад» ишләтмәји мәгсәдәујғун һесаб етмишдир.

Беләликлә, гәзәли өзүм бейт-бейт охујуб мәзмун вә идејасыны, һабелә ше'рдәки тәзадлары баша салдыгдан сонра, һәр шакирддән бир бейти охујуб тәһлил етмәји тәләб едирәм.

Ахырда мөвзуну јекунлашдырмаг мәгсәди илә синфә мүрачнәт едиб ашағыдакы суаллары верирәм:

1. Гәзәл нә чүр ше'рә дејилир?
2. Бу гәзәлдә Фүзулинин өз дөврүндән наразылыгы нәдән ибарәтдир?
3. Ше'рдә нә кими тәзадлар верилмишдир?
4. Ше'р һансы вәзидә, һансы бәһрдә јазылмышдыр вә өлчүсү нә чүрдүр?
5. Гәзәлдәки рәдиф вә гафијәләри ким көстәрәр?
«Тутушду гәм одуна» гәзәлини мәфкурәви вә бәдии тәһлил едиб гуртардыгдан вә дәрси јекунлашдырдыгдан сонра шакирдләрә евдә һәмин гәзәли нәсрә чевирмәји вә тәзадларыны сечиб јазмағы тапшырырам.

Шәфигә СӘФӘРОВА,
Балакан рајону, Гуллар кәнд орта
мәктәбин мүәллим.

«ШАҢИН НӘҒМӘСИ» ӘСӘРИНИН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

VI синифдә мөвзу вә жанр е'тибары илә мүхтәлиф әсәрләр кечилир. Бөјүк рус халгынын јетишдирдији даһи сәнәткар вә бүтүн дүңја әмәкчиләринин севимли јазычысы А. М. Горкинин «Шаһин нәғмәси» әсәри өз мөвзу вә идејасы е'тибары илә чох марағлыдыр.

Бу әсәр олдугча јығчам олуб, бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

«Шаһин нәғмәси» әсәринин охунмасы вә тәһлили үчүн програмда 3 саат вахт ажрылмышдыр. Програмда верилмиш һәмин 3 сааты ашағыдакы бөлкүдә планлашдырырам.

1. Кириш мүсаһибәси вә мәтнин нүмунәви охунмасы—1 с.

2. Әсәрин мәзмуну үзәриндә иш вә тәһлилә һазырлыг — 1 саат.

3. Некајәнин тәһлили, образларын характеристикасы — 1 саат.

Синифдә «Шаһин нәғмәси» әсәринин охунмасына башламадан әввәл, һәмин әсәрә марағ ојатмағ мәгсәди илә шакирдләрлә ашағыдакы мәзмунда кичик бир кириш мүсаһибәси апарырам:

Дөврүн вәзијјәтини изаһ едир, әсәрдә бөјүк ингилаби мәзмунун ифадә олундуғуну вә о шәраитдә бу фикри ачығ демәјин мүмкүн олмадығыны сөјләјәрәк, ушағлара дејирәм:

— Ушағлар, М. Горки дә 1895-чи илдә јаздығы «Шаһин нәғмәси» некајәсиндә азад һәјатын ләззәтини дадмағ истәјән вә бу көзәл һәјат үчүн өз чанындан кечмәјә һазыр олан гәһрәман инсанларла јанашы, мешшан һәјат кечирән, горхағ вә сүрүнән инсанлары да гејд етмишдир. Биз бу күн һәмин некајәни охујачағыг.

Кириш мүсаһибәсиндән сонра әсәри бир дәфә шакирдләрә өзүм ифадәли охујурам. Охудуғум заман некајәдәки чәтин сөз вә ифадәләрин мәнасын изаһ едирәм. Сонра некајәни икн дөфә (дөрд шакирдә һиссә-һиссә) шакирдләрә оху-

дурурам. Чүнки әсәр бир нечә дәфә охундуғда шакирдләр үчүн даһа ајдын олур. Гираәт заманы шакирдләрин мәтни ифадәли вә шүүрлу охумаларына, сөзләри вә чүмләләри дүзкүн, ајдын сөјләмәләринә диггәт јетирир; мәнтиги вурғуну јериндә ишләтмәләринә, дурғу вә интонасијадан истифадә етмәләринә чалышырам.

Охунмуш әсәрин мәзмуну һаггында суал-чаваб апарыр вә дәрси јекунлашдырырам. Сонра да некајәни евдә ифадәли охумағы вә мәзмунуну нағыл өјрәнмәји шакирдләрә тапшырырам.

Некајәнин тәдрис едилмәсиндә нисбәтән мүрәккәб иш II вә III дәрсләрдә олур. Доғрудур, һәмин дәрсләрә кими шакирдләр некајәни охујурлар вә әсәрин мәзмуну һаггында тәсәввүрә малик олурлар. Лакин некајәнин идејасыны ајдыналашдырмағ, образлары тәһлил етмәјә һазырлыг көрмәк үчүн мәзмуну һөртәрәfli вә мөһкәм билмәк әсас шәртдир. Бу мәгсәдлә дә мән икнччи дәрс үчүн евдә һазырлыг көрүрәм. Некајәнин мәзмуну үзәриндә иш апармағ үчүн ажрыча план тәртиб едирәм:

1. Қорамал һара дырмашмышды. Орада нә көрдү?
2. Јаралы Шаһин јерә дүшәркән Қорамал нә етди?
3. Қорамалын «Нә вар, өлүрсәнми?» суалына Шаһин нә чаваб верди?
4. Јаралы Шаһинин сон арзусу.
5. Қорамал көјү көрмәк үчүн нә етди?
6. «Сүрүнмәк үчүн јаранан уча билмәз!» сөзләри илә мүәллиф нә демәк истәјир?
7. М. Горки Шаһин вә Қорамал мисалы илә кимләри, нечә инсанлары нәзәрдә тутур?

Планы јазы тахтасына јаздығдан сонра некајәнин мәзмунуну һәмин план үзрә нағыл едәчәкләрини шакирдләрә дејирәм.

Некајәнин мәзмунуну данышаркән Шаһин вә Қорамала олан өз мүнәсибәтләрини дә билдирмәји шакирдләрән тәләб едирәм.

Некајәнин мәзмуну һаггында мүсаһибә апардығдан сонра дәрси јекунлашдырырам. Дәрсин ахырында ашағыдакы суалла шакирдләрә мүрачиәт едирәм:

— Ушағлар, Шаһини, јохса Қорамалы севирсиниз? Бунарын һансы мүбаризә үчүн, дөјүш үчүн јаранмышдыр?

Шакирдләр Шаһини севдикләрини билдирир вә гејд едирләр ки, Шаһин мүбаризә үчүн, дөјүш үчүн јаранмышдыр.

Мән:—Дүздүр, ушаглар! Шаһин кими мәғрур, чәсур вә мүбаризәдән, дөјүшдән горхмажан, азад һәјат үчүн чанындан кечмәјә һазыр олан гәһрәман инсанлары севмәк, Қорамал кими горхаг, рәзил, јердә сүрүнмәк истәјән адамлара нифрәт етмәк лазымдыр — дејәрәк, һәмнин суалын чавабыны јекунлашдырырам.

Беләликлә, кәләчәк дәрсә — әсәрин тәһлилинә һазырлыг иши көрүрәм. Евдә һекајәни јенидән охумагы, Шаһинин вә Қорамалын хүсусијәтләрини билдирән характерик чүмлә вә ифадәләри сечиб мүәјјәнләшдирмәји шакирдләрә тапшырырам.

Сонунчу (3-чү саат) дәрсдә һекајәни шакирдләрә нағыл етдирирәм. Билији һесаба алдыгдан вә гижмәтләндирдикдән сонра әсәрин тәһлилинә башлајырам. һекајәнин тәһлилини ашағыдакы гәјдада апарырам.

— Ушаглар, көрдүјүнүз кими, «Шаһин нәғмәси» һекајәсиндә әсас ики сурәт (образ) вардыр. Шаһин вә Қорамал. Бунлар там тәзад тәшкил едирләр. Бу тәзад өзүнү онларын харичи көрүнүшләриндә, әхлаг вә давранышларында, нәһәјәт һәјат вә етигадларында да өзүнү көстәрп.

Биз Қорамал типли адамлара она көрә нифрәт едирик ки, онлар горхаг, рәзил, јердә сүрүнмәјә чан атан, исти вә раһат јер ахтаран вә һәјатын мәнасыны анчаг тох вә раһат олмагда дүшүнүрләр.

Шаһин образынын тәһлилиндә ону Қорамалла мүгајисә едир вә дејирәм ки, Қорамал горхаг вә рәзилдирсә, Шаһин мәғрур вә чәсурдур. Қорамал јердә сүрүнмәјә чан атырса, Шаһин көјләрә доғру чырпыныр. һәтта, Шаһин дөјүш үчүн, мүбаризә үчүн јаранмышдыр. Шаһин һәјатын мәгсәд вә мәнасыны жүксәк идеал угрунда мүбаризәдә көрүр. Онун идеалы азадлыг көјләрини көрмәкдирсә, Қорамалын идеалы јердә сүрүнмәк вә тох олмагдадыр.

Јазы тахтасыны тәбаширлә ики јерә ајырырам. Мәним көмәјимлә шакирдләр һәр ики образын характерик хүсусијәтләри һаггында јазы тахтасында ашағыдакылары гејд едирләр:

Қорамал	Шаһин
1. Горхаг вә рәзилдир.	1. Мәғрур вә чәсурдур.
2. Јердә сүрүнмәјә чан атыр.	2. Көјләрә доғру чырпыныр.

Қорамал	Шаһин
3. Исти јер вә раһатлыг ахтарыр.	3. Мүбаризә үчүн, дөјүш үчүн јаранмышдыр.
4. Қорамал һәјатын мәнасыны анчаг тох вә раһат олмагда көрүр.	4. Шаһин һәјатын мәгсәд вә мәнасыны жүксәк идеал угрунда мүбаризәдә көрүр; онун идеалы азадлыг көјләрини көрмәкдир.
5. Биз, Қорамал типли адамлара нифрәт едирик.	5. Шаһин типли адамлара мәһәббәт бәсләјирик.

Үмумијјәтлә образларын гаршылашдырылмасы јолу илә апарылан тәһлил әсәрин идејасынын ајдынлашмасына сәбәб олдуғу кими, идеја-сијаси тәрбијәнин верилмәси ишини дә асанлашдырыр. Шакирдләрдә образлар һаггында ајдын тәсәввүр јараныр.

Мән сонра шакирдләрин диггәтини нәғмәдә аз сөзлә чоһ вә дәрин фикир ифадә едилдијинә чәлб едирәм. Сонра Шаһинин азадлыг вә идеал угрундакы мүбаризәдә һәлак олмасыны, јазычынын мүнәсибәтини өјрәнмәк үчүн шакирдләрин диггәтини бу сөзләрә чәлб едирәм:

«Чәсурларын чылғынлығына биз шәрәф маһнысы охујуруг!

Чәсурларын чылғынлығы — будур һәјатын һикмәти! Ох, икид Шаһин! Сән дүшмәнлә вурушда ганыны ахытдын... Амма бир күн кәләр ки, сәнин исти ганынын дамлалары гығылчым кими һәјатын гаранлыгында алышар вә бир чоһ икид үрәкләри чылғын бир азадлыг вә ишыг еһтирасы илә јандырап!» (Дәрслик, сәһифә 129).

Кәнчләр үчүн бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти олан бу әсәри һәјатла әләгәләндирәрәк белә дејирәм:

— Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә гәһрәманлыгла һәлак олан дөјүшчүләрин дөшләриндә «Шаһин нәғмәси»нин мәтни јазылмыш медалјонлар тапылмышдыр. Фадејевин «Кәнч гвардија»сынын гәһрәманларындан С. Туленин фашистләр тәрәфиндән дар ағачындан асыларкән «Шаһин нәғмәсин»дән Горкинин бу сөзләрини хатырлајыр:

«Сән өлсөн дә һәмишә чәсурларын нәғмәләриндә јаша-
јачагсан, сән һәмишә ишыға, азадлыға чағырап чанлы нү-
мунә олачагсан...».

Мән һекајәнин тәһлилин анчаг образларын характерис-
тикасыны вермәклә мәндулашдырмам. Нәғмәнин бәдии
хүсусијәтләриндән данышаркән онун мәнсур ше'р олдуғу,
нәғмә кими сәсләндији, һикмәтли афоризмләрлә долу олду-
ғуну гејд едирәм. Ејни заманда «Шаһин нәғмәси»нин алле-
горик әсәр олмасыны тәкрар едиб дејирәм:

— Аллегория мәзмун вә идејаны пәрделәмәк үчүндүр. О
дәврдә аллегорик әсәрләрин бөјүк әһәмијјәти варды. Она
кәрә ки, аллегория ингилаби идејанын охучу тәрәфиндән
дәрк олунмасына нәинки мане олур, һәтта көмәк едир. Одур
ки, М. Горки бөјүк ингилаби мәзмун ифадә олунан әсәрини
аллегорик сурәтдә јазмышдыр. Көрдүјүнүз кими М. Горки
Шаһин вә Қорамал адлары алтында инсан характерини вә
онларын гаршылығлы әлагәсини тәсвир етмишдир.

Беләликлә, дәрси јекунлашдырдыгдан сонра Шаһинлә
Қорамал образларынын мүгајисәли характеристикасыны јаз-
мағы шакирдләрә тапшырырам.

Һәтта, әсәр мәнсур ше'р олдуғуна кәрә кәләчәк дәрсдә
әзбәр сорушачағымы да шакирдләрә билдирирәм.

Тәчрүбә көстәрир ки, «Шаһин нәғмәси» һекајәсинин бе-
лә тәдриси шакирдләрдә әдәби гираәт дәрсләринә олан мара-
ғы даһа да артырыр, онларын шифаһи вә јазылы нитгләри-
нин инкишафына көмәк едир.

Нәсиб НӘСИБОВ,
Гасым Исмајылов рајону, Дәлмәмәдди
гәсәбә орта мәктәбинин әдәбијат мүәллими.

МӘКТӘБИМИЗДӘ ӘДӘБИЈАТ ДӘРНӘЈИНИН ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Дәрс тә'лим вә тәрбијә ишләринин әсас формасыдыр. Ша-
кирдләр билик, бачарыг вә вәрдишләри әсасән дәрсдә әлдә
едир, әхлаги тәрбијәни дәрсдә алырлар. Лакин тә'лим вә тәр-
бијә ишләриндә тәкчә дәрслә кифајәтләнмәк, бу бөјүк иши
програмын чәрчивәси илә мәндулашдырмаг олмаз. Шакир-
дин тә'лим вә тәрбијәси синифдәнкәнар ишләрдә дә давам ет-
дирилмәлидир. Синифдән вә мәктәбдәнкәнар ишләр, мәктәбин
гаршыја гојдуғу әсас вәзифәни, јә'ни бөјүјән нәсилдән һәртә-
рәfli инкишаф етмиш, сијаси-мәфкурәви чәһәтдән јеткин,
јүксәк тәһсилли коммунизм гуручулары һазырламаг вәзифә-
сини мүвәффегијәтлә јеринә јетирмәјә көмәк едир.

Совет кәнчләринин һәјаты јарадычылыг, мүбаризә вә кө-
зәлликлә долу олан мәнәли бир һәјатдыр. Совет халгынын
мәфкурәви, мәнәви јүксәлишиндә бәдии әдәбијатын ән дәјәр-
ли нүмунәләринин, хүсусилә совет әдәбијатынын әһәмијјәти
чох бөјүкдүр. Буна кәрә дә шакирдләрдә китаба, бәдии әдә-
бијата мәнәббәт, мараг ојатмаг, онларда мүталијә һәвәси ар-
тырмаг вә бу иши хејирли мәгсәдә доғру јөнәлтмәк мүһүм ич-
тимаи-тәрбијәви ишдир.

Әдәбијат үзрә синифдәнкәнар ишләр мүхтәлиф вә рәнка-
рәнқдир. Биз бурада әдәбијат дәрнәјинин иш тәчрүбәсиндән
данышачағыг. Әдәбијат дәрнәји шакирдләрин һәм нәзәри би-
лијини артырыр, онларда бәдии зөвг тәрбијә едир, һәм дә мү-
һакимә вә елми мүбаһисә габилијјәтини, мүталијә һәвәсләри-
ни гүввәтләндирир.

Биз дәрнәјин мәшғәләләриндә әдәбијата аид мүхтәлиф
нәзәри мәсәләләр мүзакирә едир, әсәрләрин мүзакирәләрини
кечирир, шакирдләрин бәдии јарадычылығы илә мәшғүл олур,
драм әсәрләриндән парчалар тамашаја гојуруг. Шакирдләр
драм дәрнәјиндә декламәсија демәји өјрәнир, шифаһи нитг-
ләрини зәнқинләшдирмәјә башлајырлар.

Бизим мектебдәки әдәбијат дәрнәјинә мән 3 илдир ки, рәһбәрлик едирәм. Илк күнләр бизим дәрнәјин 14 үзвү вар иди. Лакин кет-кедә дәрнәјин һәвәскары чоһалды вә һазырда 38 нәфәр дәрнәк үзвү, хејли һәвәскар вардыр.

Дәрнәкдә мүнтәзәм олараг һәр ајда ики дәфә мәшгәлә кедир. Дәрнәјин планы әввәлчәдән мүүјјәләшдирилди, дәрнәк үзвләри арасында кениш мұзакирә едилди вә директор тәрәфиндән тәсдиг олунар. Дәрнәјин ишини марағлы вә мәзмунлу кечирмәк үчүн мұхтәлиф иш формаларындан истифадә едирик. Дәрнәк үзвләринин фәал иштиракы илә мектебдә кечирилән бир сыра тәдбирләр әдәбијат дәрнәјинин әтрафына топланмышдыр. Мектебимиздә кечирилән охучу конфранслары, әдәби кечәләр вә с. биләваситә әдәбијат дәрнәјинин тәшәббүсү илә олур. Бизим дәрнәкдә апарылан иш ашағыдакы план үзәр олур:

1) Бәдин әсәрләрин мұзакирә вә тәһлили, шаир вә јазычыларың јарадычылығлары һаггында мәрүзә, драм әсәрләриндән парчаларың верилмәси, ше'р сааты, бәдин јарадычылығ, экскурсиялар, коллектив сурәтдә бахылмыш киноларың тәһлили, китабханадан истифадә гәјдаларының өјрәнилмәси дахилдир. Бунлар дәрнәјин әсас ишләридир.

2) Эпизодик тәдбирләр; бураја: ингилаби бајрамларың кечирилмәси, јубилеј күнләринин гәјд едилмәси, күнүн јениликләри, охучулар конфрансы вә с. дахил едилди. План тәртиб едилдикдән сонра дәрнәјин нүмунәви чәдвәли һазырланды. Әләвә көрүләчәк ишләр дәрнәјин хусуси ләвһәсиндә е'лан едилди.

Јухары синифләрин програмында дәрсдә кечилән материаллардан башга синифдәнкәнар охунун вә әзбәр сөјләниләчәк парчаларың да сијаһысы верилмишди. Буна әсасән кечән дәрс илиндә: Низаминин «Искәндәрнамә», Лермонтовун «Зәманәмизин гәһрәманы», М. Ф. Ахундовун «Хырс гулдурбасан», Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона», Ч. Чаббарлының «Гыз галасы», «Севил», С. Вурғунун «Өлүм күрсүсү», Әбүлһәсәнин «Достлуг галасы», С. Рәһимовун «Повестләри», Н. Островскинин «Полад нечә бәркиди», А. Фадеевин «Кәңч гвардија» әсәрләринин кениш мұзакирәсини, С. Вурғунун, Ч. Чаббарлының, М. Мүшфигин, А. П. Чеховун, М. Фүзулинин јарадычылығына аид әдәби кечәләр кечирмишик вә «Алмаз», «Вагиф» әсәрләриндән парчалар тамашаја гојмушуг.

Кечән ил Әбүлһәсәнин «Достлуг галасы» әсәринин мұзакирәсини кечирмәјә һазырлашырдыг. Дәрнәјин үзвү, кечән

дәрс или мектеби гызыл медал илә гуртаран Закир Әлијев тәләб етди ки, мұзакирә заманы М. Ф. Ахундов адына колхозун сәдри, Совет Иттифагы Гәһрәманы Мәммәд Мәһәррәмов јолдашы топланышымыза дә'вәт едәк. Дәрнәк үзвләринин адындан һөрмәтли гәһрәмана мектеб јаздыг, о бизим хаһиши-мизи нәзәрә алды, дәрнәјимиздә иштирак етди. Әсәр мұзакирә олунандан сонра М. Мәһәррәмов јолдаш өз чәһһә хатирәләриндән гыса эпизодлар данышды. Бизим дәрнәкдә С. Вурғунун «Бәсти» поемасының мұзакирәсини дә марағлы кечди. Ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы вә поеманың прототипи олан Бәсти Бағырованы да дә'вәт едәк.

Ушағлары чох севән Бәсти бачы бизә гонаг кәлди. «Бәсти» поемасы үзәриндә ајрыча дајандыг. Поеманың мәзмун вә идејасы ајдыналашдырылды. Шакирд Мәмләкәт Әлкәбәрова әввәлчә «Бәдин әдәбијатда Азәрбајчан гадынларының образы» мөвзусунда мәрүзә етди. Ушағлар декламасија сөјләдиләр. Биз бу поеманы сәһнәләшдирдик; әввәлчә поеманы 10 парчаја ајырдыг, һәр парчаны көзәл ше'р демәји бачаран дәрнәк үзвләринә тапшырдыг. Бу тапшырығы бир нечә дәфә јохладыг, ушағларың нөгсан чәһәтләрини ислаһ етдик. Нәтичәдә елә олду ки, поеманы 36 дәгигәјә ушағлар әзбәр дедиләр. Бу дәрнәк топланышымызда мектебин мүүллимләри, мектеб вә гәсәбәнин рәһбәр ишчиләри дә иштирак едиләр. Мұзакирәнин сонунда Б. Бағырова өз иш тәчрүбәсиндән, С. Вурғунла Москваја кетмәсиндән, С. Вурғунла танышылығындан вә достлугундан, «Бәсти» поемасының јаранмасындан марағлы хатирәләр данышды. Сонра мектебин өзфәалијјәт дәрнәјинин иштиракчылары койсерт вердиләр.

Гәјд етмәк лазымдыр ки, бу ики мұзакирәдән сонра дәрнәк үзвләриндә бөјүк бир фәалијјәт, һәвәс баш верди, һәвәскарларың сајы артды, сонракы ишләримиз даһа да чанлы кечди.

Дәрнәјин бу илки планына С. Вурғунун «Муған» поемасының март ајында мұзакирәси дә дахил едилмишди. Биз бураја поеманың прототипи, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, һазырда Низами адына колхозун илк партија тәшкилаты катиби Манја Кәримованы дә'вәт етмәји нәзәрдә тутмушуг.

Дәрнәкдә динләнилән мәрүзәләр, чыхышлар јазылы шәкилдә тәртиб едилди. Мәрүзәчи она тапшырылмыш мөвзуну охујур, өзүнә план тәртиб едир вә план үзәрә мәрүзә јазыр. Мәсәлән, дәрнәјин үзвү О. Мәммәдова Н. Островскинин «По-

лад нечә бәркиди» әсәринә яздыгы мә'рузәә белә бир план тутмушду:

1) әсәрин тәсвир етдији дөвр; 2) әсәрин ғыса мәзмуну; 3) 1918-чи илдә Украинада алман ишғалчыларына гаршы мұбаризә; 4) Павел Корчаккин сурәтинини характерик әламәтләри; 5) әсәрә нә үчүн «Полад нечә бәркиди» ады верилмишдир?; 6) «Полад нечә бәркиди» романынын тә'сири вә тәрбијә-ви әһәмијјәти.

Јухарыда дедијим кими дәрнәјин бүтүн мә'рузә вә чыхышлары јазылы апарылыр. Мә'рузәнин јазылы шәкилдә олмасынын јарадычы әһәмијјәти чохдур. Бурада шакирд китаб үзәриндә шүүрлу, фәал вә јарадычы сурәтдә ишләмәк, мәтни изаһ етмәк, әсас фикри вә икинчи дәрәчәли фикри ајырмаг, нәтичә вә үмумиләшдирмәләри сечмәк; фактлары, һадисәләри, характерләри мұгајисә етмәк, охунмуш әсәрин мәзмунуну сәрбәст олараг гијмәтләндирмәк, она өз рә'јини вермәји бачармаг кими вәрдишләри өјрәнир вә буну тәдричән инкишаф етдирир. О чүмләдән ситат кәтирмәк, ону јазынын мәзмуну илә ујғунлашдырмаг, кәтирилән ситатын мәнбәјини нечә кәстәрмәк кими фәјдалы ишләрлә таныш олур.

Дәрнәкдә кечирдијимиз мұзакирәләр мә'рузә етмәк үчүн бир нәфәрә, онун әтрафында чыхыш етмәк үчүн исә бүтүн дәрнәк үзвләринә тапшырылыр. Бә'зән бәдни әсәрин вә ја һәр һансы бир материалын кениш мұзакирәсини апармаг үчүн бир нечә дәрнәк үзвү бу ишә чәлб едилир. Мәсәлән, кечән ил Октябр социалист ингилабынын илдөнүмү мұнасибәти илә нөвбәдәнкәнар кечирилән дәрнәк топланышында шакирд Рамиз Әһмәдов «Бөјүк Октябр» социалист ингилабындан әввәл ушагларын һәјаты» мөвзусунда чыхыш етди. Һәмин бу топланышда әсас мә'рузәдән башга дәрнәк үзвләриндән Ә. Мәмләкәт «Архип баба вә Лјонка», Диларә Әлијева «Гарача ғыз», С. Әһмәд «Буз», Мәммәд Һәјдәров «Бир кәнчин манифести» әсәрләриндә ушагларын кечмиш һәјатынын тәсвири мәсәләләриндән данышдылар вә әсәрин ғыса мәзмунуну сөјләдиләр.

8 Март бејнәлхалг гадынлар күнүнү гејд едәркән, әсас мә'рузәдән башга Ч. Чаббарлынын «Фирузә», С. Вурғунун «Бәсти», Әбүлһәсәнин «Аталар вә оғулар» әсәрләринин ғыса мәзмуну, бу әсәрләрдә јүрүдүлән әсас мәсәләләр һаггында әлавә чыхышлар тәшкил етдик.

Дәрнәкдә апарылан мәшғәләләрин сонунда һәмишә өзүм чыхыш едирәм вә кәстәриләнләри јекунлашдырыб, мұлаһизәләрин нә дәрәчәдә доғру олуб-олмадығыны кәстәрирәм. Бура-

да һәм дә чыхыш едәнләрин ифадәсиндә олан нөгсанлары, шивә хәталарыны кәстәрир, чыхыш едәнләрин ишләтдикләри кәзәл, бәдни ифадәләр, јерли-јериндә кәтирилмиш ситатлары динләјичиләрин нәзәринә чатдырырам.

Бәһс етдијим кими, дәрнәкдә һәм дә јазычыларын јарадычылығына аид мә'рузәләримиз олур. Бәдни әсәрин тәһлилиндән фәргли олараг, бурада биз јазычынын јарадычылығындан асылы олараг ону бир нечә мөвзуја бөлүр вә һәр мөвзуну ајры-ајры дәрнәк үзвүнә тапшырырыг. Мәсәлән, С. Вурғунун анадан олма күнүнү гејд едәркән онун һәјат вә јарадычылығына аид олан материалы ашағыдакы кими мөвзулара бөлмүшдүк вә һәр мөвзу ајрыча дәрнәк үзвүнә тапшырылды. Дәрнәјин үзвү И. Шәфигә «Сәмәд Вурғун вә јарадычылығынын илк илләри», Р. Јусиф «Сәмәд Вурғун әсәрләриндә социализм гурчүлуғу», Ф. Нүшабә «С. Вурғун әсәрләриндә бејнәлхалг мөвзу», Һ. Таһир «С. Вурғун Вәтән мұһарибәси дөврүндә» вә И. Солмаз «С. Вурғун драматург кими» мөвзуларда чыхыш етдиләр.

Дәрнәкдә апарылан мәшғәләләр VIII—X синифләрин програмыны тамамлајыр, кенишләндирир. Дәрнәкдә Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли әсәрләри илә бәрәбәр, һәм дә СССРИ халглары әдәбијјатынын, демократик өлкә халглары әдәбијјатынын нүмунәви әсәрләринин мұзакирәсини кечирик.

Гејд етдијимиз кими, дәрнәјин үзвләри коллектив сурәтдә киноларә кедир вә экскурсијалар тәшкил едиләр. Индијә кими «Ана үрәји», «Ону бағышламаг олармы», «Нәјин баһасына олурса-олсун» («Лјубојсеној»), «Әсил инсан һаггында повест» киноларына кетмиш вә нәтичәсини мұзакирә етмишик.

Минкәчевир су-електрик стансијасына, Кировабәд кәнд тәсәррүфаты музеинә, Низами мәгбәрәсинә, Дәлмәммәдли памбыг заводуна, Кировабәд алүминниум заводуна кетдијимиз экскурсијалар кәзәл нәтичә вермиш, ушаглар өз тәәсүратларыны кичик очерк шәклиндә јазмышлар ки, бунлардан бәзиләри дәрнәјин дивар гәзетиндә дәрч олунмушдур.

Биз дәрнәкдә бир гајдадан да истифадә едирик. Бәдни әсәрин һансы нөвүндән мұзакирә кечирилирсә о жанра аид әдәбијјат нәзәријјәсиндән дә чыхыш тәшкил едирик. Индијә кими «Драматик әсәрләр», «Ше'рдә вәзн вә өлчүләр», «Очерк, һекајә, новелла» вә с. әдәбијјат нәзәријјәсиндән чыхышлар динләмишик.

Дәрнәкдә бир гајда олараг бәдни јарадычылығы аид дә иш апарырыг. Бурада дәрнәк үзвләринин јаздыглары кичик һекајәләр, ше'рләр, тәбиәт тәсвирләри охунур вә мұзакирә

олунур. Ф. Исулиддинин «Бизим саһә», Ә. Мәмләкәтнин «Көзәл мәктәб» ше'рләри, Р. Јусифин «Колхоза имәчиллик», С. Әһмәдин «Чинарын јашы», Р. Әминәнин «Сармашыг» һекајәләри бәдин јарадычылығын көзәл нүмунәләридир.

Дәрнәк үзвләри Азәрбајчан халгынын зәнкин фолклор нүмунәләрини топламаг, ону системләшдирмәк, китабханадан истифадә гајдаларыны өјрәнмәк, јазычыларын әсәрләринин библиографijasыны тәртиб етмәк кими ишләрлә дә мәшгул олурлар.

Гејд етмәк лазымдыр ки, әдәбијјат дәрнәјинин сәмәрәли апарылмасы шакирдләрин инкишафына бөјүк көмәк едир. Әдәбијјат дәрнәјини даһа сәмәрәли тәшкил етмәк үзәриндә дүшүнмәк лазымдыр.

Зәрбәли СӘМӘДОВ,
Бакыдакы 190 нөмрәли мәктәбин
мүәллими.

«КӨПӘЈӘ ЕҺСАН» САТИРАСЫНЫН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Мөвти чисмани илә санма мәним өлмәјими,
Сејјидә, өлмәрәм, аләмдә сәсим вар мәним.

С. Әзим Ширвани.

1961-чи илин септјабр ајында мәктәбимизин мүәллим вә шакирдләриндән бир групу Шамаһы шәһәринә кетмишди. Онлар шәһәр гәбристанлығында, анадан олмасынын 100 иллији илә әлағәдар олараг көркәмли Азәрбајчан шаири М. Ә. Сабирин мәзары үзәринә әклил гојмушдулар. Еләчә дә Шамаһыја екскурсијаја кедәнләр Азәрбајчанын классик шаири С. Әзим Ширванинин дәфн едилдији гәбристанлыгда да олмушдулар. Јухарыда епиграф сечдијимиз ики мисра ше'ри биз шаирин мәзар дашынын үзәриндә охумушуг. Һәгигәтән, севимли шаир өлмәмишдир. О, бу күн дә јашајыр, шаирин әсәрләри адамларымызын шүүрларында галан көһнәлик галыглары илә мүбаризәдә, көһнә јарамаз буржуа чәмијјәтини ифша етмәкдә бизә көмәк едир.

Көркәмли лирик вә сатирик шаир, көзүачыг, тәрәггипәрвәр маарифчинин јарадычылығы чохчәһәтли вә кенишдир. Хүсусилә онун јарадычылығында сатирик ше'рләр мүнүм вә әһәмијјәтли јер тутур.

С. Әзим Ширванинин IX синифдә кечилән «Көпәјә еһсан» сатирасы онун мараглы вә мәзмунлу әсәрләриндәндир. Дини мөвһуматы, фанатизми халг ичәрисиндә јажан дин хадимләрини, молла вә руһаниләри ифша етмәкдә һәмнин сатиранын мүстәсна әһәмијјәти вардыр.

Мән бу мәгаләдә «Көпәјә еһсан» сатирасынын тәдриси тәчрүбәсиндән данышмаг истәјирәм.

Програмда С. Әзимин һәјат вә јарадычылығына 9 саат вахт ајрылмышдыр. Мән «Көпәјә еһсан» ше'рини 2 дәрс сааты әрзиндә кечирәм.

Биринчи саатда кечмиш дәрси («Гафгаз мүсәлманларына хитаб») шакирдләрә тәқрар етдириб, онларын билијинә

гижмәт верирәм. Сонра јени дәрси—«Көпәјә еһсан» ше'рини белә бир кириш сөзү илә башлајырам:

— Ушаглар, биз кечмиш дәрсимиздә көркәмли Азербайчан шаири С. Әзим Ширванини даһа чох маарифчилик идеяларыны јаян «Гафгаз мүсәлманларына хитаб» ше'ринин идеја мазмуну илә таныш олдуг.

Гејд етмәк лазымдыр ки, С. Әзим өз јарадычылыг исте'дадыны даһа артыг сатираларында көстәрә билмишдир.

Шаирин реалист сатираларында көһнә һәјат, дини мөһумат, чәһаләт вә наданлыг әлејһинә чыхышы нәзәри чәлб едир.

С. Әзимин «Аллаһа рүшвәт», «Јердәкиләрин көјә шикајәтә кетмәләри», «Көпәјә еһсан», «Гази саггалыны јандырыр», «Әкинчи вә хан», «Руһанилик тәһсил» вә с. сатираларында ингилабдан әввәлки Азербайчан һәјатынын мүәјјән чәһәтләри өз әксини тапмышдыр.

С. Әзим маарифчи ше'рләринин, тәмсил вә мәнзум һекәјәләринин дә чохуну сатира руһунда јазырды. О, билдијиниз үзрә «Гафгаз мүсәлманларына хитаб» әсәринин бир јериндә јазмышды:

Һәр вилајәтдә вар беш-он кәсәбә,
Әлли мин сејјидү, ахунд, тәләбә
Әлли дәрвиш, әлли мәрсијәхан,
Һамынын сөзләри тамам јалан.

Шаир өз мә'налы ше'рләриндә дин хадимләрини кәскин сатира-атәшинә тутмуш, оңларын ич үзүнү ифша етмәјә мүвәффәг олмушдур.

XIX әср Азербайчан әдәбијјатында руһаниләр аләмини С. Әзим гәдәр доғру вә чанлы тәсвир едән икинчи бир шаирә раст кәлмирик.

«Көпәјә еһсан» сатирасы дедикләримизә ән јахшы бир нүмунәдир. Бу ше'р әруз вәзиндә вә мәснәви шәклиндә јазылмышдыр.

Сиз сатираны охујаркән ики сурәтә раст кәләчәксиниз. Булардан биринчиси өлмүш ити «Бозлар»ы шәһәр гәбристанлыгында дәфи етмиш олан һижләкәр варлы һачы, о бириси исә јалтаг, рүшвәтхор, «дини динарә сатан» молла сурәтидир. Әсәр охунуб тәһлил едилдикдә сиз һәр ики сурәтин сәчијјәсини тәјјин едә биләчәксиниз.

С. Әзим Ширвани бу күн дә бизимлә јашајыр. Инсанларын шуурларында гәләк көһнәлик гәлыгларынн арадан гәләкчәкәтә С. Әзим әсәрләри бизә көмәк едир.

Кириш мүсәһибәсиндән сонра IX синфин «Әдәбијјат мүн-тәхәбаты» китабында верилмәјән саһибә-дөвләт, әз гәза, из-зәт, әһлигүбур вә с. сөзләрин лүгәтини јаздырырам. Сонра ше'рин нүмунәви гираәтини апарырам. Мүәллимин гираәтин-дән сонра әсәри 2—3 шакирд охујур.

Биринчи дәрс саатында охудан сонра сатиранын мазму-нуна даир ашағыдакы суалларла синфә мүрачиәт едирәм:

1. Шаһсевәндә јашајан һачы варлы идими?
2. «Бозлар» адлы ити өлдүкдә һачы нә етди?
3. Бу хәбәри ешидән молла нә үчүн һачы илә савашмаға кетди.
4. һачы молланы нә чүр гаршылады?
5. Итин вәсијјәти илә 50 гојуну рүшвәт алан молла нә деди?

Беләликлә, «Көпәјә еһсан» әсәринин мазмунунун өјрәнил-мәсинә һәср едилмиш биринчи дәрс сааты гуртарыр. Шакирд-ләрә тапшырырам ки, евдә әсәрин мазмунуну, чәтин сөзләрин мә'насыны јахшы өјрәнсинләр, әсәрдәки сурәтләрин сәчијјә-синә фикир версинләр.

Икинчи дәрс саатында ики шакирддән әсәрин мазмунуну сорушурам. Сонра евристик мүсәһибә јолу илә, шакирдләрин фәал иштиракы илә әсәрин төһлилинә башлајырам.

Мүәллим — Ким дејәр, С. Әзим Ширвани сатирик ше'р-ләриндә әсасән кимләри тәнгид вә ифша етмишдир?

Шакирд — С. Әзим Ширвани сатирик ше'рләриндә әсасән дин хадимләрини, руһаниләри, молла, ахунд, дәрвишләри тәнгид вә ифша етмишдир.

Мүәллим — «Көпәјә еһсан» сатирасында нечә әсас сурәт вардыр? һансылардыр?

Шакирд — «Көпәјә еһсан» сатирасында әсасән ики сурәт вардыр: һачы вә молла.

Мүәллим — һачы сурәтинин сәчијјәсини нә чүр мүәјјән-ләшдирмәк олар?

Шакирд — Әсәрдә тәсвир едилән варлы һачы өз итини инсанлар гәдәр сеvir. Чүнки «Бозлар» онун гојун сүрүләрини горујуб сахлајырды. Одур ки, «Бозлар» өлдүкдә шәрнәт вә гур'анын гајдаларына әмәл етмәјәрәк ити кәфәнә тутдуруп вә мүсәлман гәбристанлыгында дәфи етдирир. Онун үчүн еһ-сан верир. Әлбәттә, әсәрдә тәсвир едилән һачы йстисмарчы-дыр. О, башгәларынын, әмәкчиләрин һесабына варланмыш-дыр. Лакин һачы олдугча һижләкәрдир. Ислам дининин гаңу-ларыны тапдаламагда ону мүгәсир һесаб едән молланын кәл-дијини ешидән һачы јол үстүндә 50 гојун сахлатдырыр. Мол-

ла кәлиб чатдыгда бу гојунларын «Бозлар»ын вәсијјәти илә она чатачағыны сөјләјир. Рүшвәтлә молланы әлә алыр.

Мүәллим — Бәс молла сурәти һаггында ким данышмаг истәјир?

Шакирд — Молла икиүзлү, сатгын, рүшвәтхор, өз шәхси мәнәфејини дүшүнән инсандыр. Һачы илә савашмаға кәлән, өзүнү динин, ислам шәриәтинин горујучусу һесаб едән молла, 50 гојунун она чатачағыны ешитдикдә һеч дә «Бозлары» шәһәр гәбристанлығында басдырдығы үчүн ону данламыр.

Мүәллим — Шаир молланы онун өзүнүн дили илә сатиранын ахырында кимә бәнзәдир?

Шакирд — «Ит демә, о дәхн бизим биримиз,
Белә өлмүшләрә фәда диримиз.

Мүәллим — Шаирин тәсвир етдији сурәтләрә мүнәсибәти нечәдир?

Шакирд — Шаир тәсвир етдији һәр ики сурәтә мәнфи мүнәсибәт бәсләјир. Хүсусилә молла сурәтинин чиркин симасыны ифша едир.

Мүәллим — «Көпәјә еһсан» әсәринин вәзни вә формасы һаггында нә дејә биләрсиниз?

Шакирд — «Көпәјә еһсан» сатирасы әруз вәзниндә вә мәнәви шәклиндә јазылмышдыр.

Мүәллим — С. Әзим бу әсәриндә һансы дөврү тәсвир етмишдир?

Шакирд — С. Әзим бу әсәри илә ингилабдан әввәлки Азәрбајчан һәјатыны тәсвир етмишдир.

Мүәллим — Шаирин һәмнин әсәринин бизим үчүн бу күн нә әһәмијјәти вардыр?

Шакирд — Инсанларын шүүрларында галан көһнәлик галыгларыны арадан галдырмагда, кечмиш буржуа чәмијјәтинә гаршы нифрәт ојатмагда «Көпәјә еһсан» әсәринин чох бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Шәфигә ЈУСИФЛИ,

Кировабад шәһәриндәки Ч. Чаббарлы
адына онбирлик мәктәбин мүәллими.

VI СИНИФДӘ «ЧҮМЛӘДӘ СӨЗЛӘРИН ӘЛАГӘСИ» БӘҲСИНИН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Мүәсир Азәрбајчан дилиндә сон дөврләрдә гисмән кениш тәдгиг едилмиш узлашма, идарә вә јанашма әлагәси шакирдләрә VI синифдә өјрәдилик. Мән бу бәһси тәлим едәркән шакирдләрин өзләринин фәал иштиракыны тәмин етмәк мәгсәди илә евристик үсулдан истифадә едирәм. Дәрсликдә чүмләдә сөзләрин әлагәси һаггында үмуми мәлуматдан сонра һеч бир тапшырыг верилмәмишдир. Бу исә чүмләдә сөзләрин синтактик әлагәләринин ајры-ајры нөвләрини јахшы мәнимсәтмәјә мүәјјән гәдәр мане олур.

Мән бу чатышмамазлығы арадан галдырмаг вә шакирдләрин мүстәгил ишләрини тәшкил етмәк мәгсәди илә онлара ајры-ајры мисаллар сечиб верирәм.

Мәсәлән, «Совет алимләри бу јахынларда Венераја тәрәф јени космик ракет бурахмышлар», «Синфимиз кениш вә ишыглыдыр» вә с. һәмнин чүмләләри хүсуси вәрәгәләрә (карточкалар) көчүрүр вә шакирдләрә пәјләјирам. Онлар мәним тапшырығыма әсасән, һәмнин чүмләләрдәки сөзләрин әлагәсини үмуми шәкилдә мүәјјәнләшдирир вә охларла көстәрирләр:

Совет алимләри → ракет бурахмышлар.

бу јахынларда → ракет бурахмышлар.

Венераја тәрәф → ракет бурахмышлар.

Космик → ракет бурахмышлар.

Јени космик-ракет.

Беләликлә, шакирдләр сөзләр арасындакы синтактик әлагәләр һаггында үмуми тәсәввүр әлдә едирләр. Бундан сонра мән, табесизлик вә табелилик әлагәләрини шәрһ едирәм.

Шакирдләр исә карточкаларда олан чүмләләр үзәриндә ишләјир, һәмнин чүмләләри синтактик чәһәтдән тәһлил едир, сөзләр арасындакы әлагәни вә онун нөвләрини мүәјјәнләшдирирләр.

М. — Дурна, сән өз карточкаларындакы чүмлөни оху
Ш. — Синфимиз кениш вә ишыглыдыр.

М. — Нәмин чүмлөдә олан сөзләр арасындакы әлагәни көстәр.

Ш. — Бурада кениш вә ишыглы табесизлик јолу илә бирләшибдир.

М. — Јахшы, Сәјавуш, сән оху вә әлагәни көстәр.

Ш. — Биз тәтилдә киноја, театра, колхоза кетдик. Бурада киноја, театра, колхоза табесизлик јолу илә бирләшибдир.

М. — Дүздүр. Беләликлә, бир нечә шакирд охујур вә әлагәләрн мүйјәнләшдирир.

Јердә галан шакирдләрн тапшырығы нечә ишләдикләрини мүйјәнләшдирмәк үчүн парталарын арасы илә кәзиб нәзәрдән кечирирәм.

М. — Ушаглар, табесизлик јолу илә бағланан сөзләрн тапа билдиниз. Инди ким дејәр, бунлар чүмлөдә нечә ишләнирләр?

Ш. — Табесизлик јолу илә бағланан сөзләр чүмлөдә бәрабәр һүгуглу олу, асылы олмур.

М. — Инди бир чүмлә јазыб сөзләрн әлагәсини көстәрәчәјәм, көрәк бу нечә әлагәдир?

Мисал: Мән синфи тәмиз вә сәлигәли сахлајырам.

М. — Ким бурада табесизлик јолу илә олан әлагәни көстәрәр?

Ш. — Тәмиз вә сәлигәли.

М. — Мән нә едирәм?

Ш. — Сахлајырам?

М. — Нечә сахлајырам?

Ш. — Тәмиз вә сәлигәли.

Ушаглар, «нечә сахлајырам?» суалына там алдығымыз чавабы јазар: тәмиз вә сәлигәли сахлајырам.

Суал—Иши ким көрүр, сахлајан кимдир?

Чаваб—Мән.

Бу сөзү дә әлава едәк.

Мән тәмиз вә сәлигәли сахлајырам.

Суал—Нәји?

Чаваб—Синфимизи, дүздүр.

Бах, ушаглар, суалларын чавабында дејилән сөзләр табелилик әлагәси илә бағланыбдыр. Инди ким табелилик әлагәси илә бағланан сөзләрн охујар?

Чаваб—Сәлигәли (нечә?) сахлајырам (нә едирәм?).

Чаваб—Тәмиз сахлајырам (нә едирәм?)

Чаваб:—Мән (ким?) сахлајырам (нә едирәм?)

Беләликлә, шакирдләр өзләрн мүстәгил оларар чүмлөләрдәки сөзләрн бир-бири илә һансы јолла әлагәјә кирдикләрини фикирләшиб тапыр, онлары мугәјисә едир, суаллар верир вә чаваб алырлар. Бундан сонра исә сөзләрн 2 јолла—табелилик вә табесизлик јолу илә чүмлөдә әлагәјә кирдикләри нәтичәсини чыхарырлар. Шакирдләрн чыхардыглары нәтичәни јахшы охујан бир нечә шакирдә тәкрат етдирдикдән сонра, там шәкилдә өзүм дејиб, табелилик әлагәсини 3 нөвү (узлашма, идарә, јанашма) олдуғуну көстәрирәм.

Мән, узлашма, идарә вә јанашма әлагәсини кечәркән сөзләрн чүмлөдәки сырасыны да изаһ едирәм. Чүнки, синтаксисдә бир ифадә васитәси кими сөзләрн сырасы мүнүм ракс-ојнајыр. Сөзләрн әлагәси, чүмлә үзләрнн мүйјәнләшмәси, чүмлә тәһлили, фикрин дүзкүн ифадәси, нитгин ајдын, сәлис вә дегиг олмасында сөзләрн сырасындан истифадә етмәк лазымдыр. Одур ки, сөзләрн сырасындан истифадә едәрәк узлашма, јанашма вә идарә-әлагәсини VI синифдә нечә тәдрис етдијим тәчрүбәм һаггында дејәчәјәм.

Сөзләрн сырасы грамматик васитә кими фикрин даһа ајдын, дүзкүн, мәнтигли, тәсирлик ифадәсинә хидмәт едир. Буна көрә дә сөзләрн сырасы синтактик вәзифә дашыјыр. Сөзләрн чүмлөдә сыраланмасы ајры-ајры чүмлә үзләрнн бир-бири илә әлагәјә кирмәси вә мүнәсибәтдә олмасыдыр. Чүмлә үзвүнүн бири дикәри илә синтактик әлагәјә кирир вә ону мүйјән чәһәтдән ја изаһ едир, ја тамамлајыр, ја да о үзвүн ифадә етдији мәзмуну даһа да конкретләшдирир. Елә бу кејфијәтләрә көрә дә чүмлә үзләрн чүмлөдә сыраланыр.

Јанашма јолу илә әмәлә кәтирилән тәркибин биринчи тәрәфи тәјинлик, изаһедичилик вәзифәси дашыдығы үчүн сөзләрн сырасы бурада даһа сабитдир. Белә ки, јанашан һәмишә јанашылана аид олдуғундан, ону мүйјән чәһәтдән ајдынлашдырдығы үчүн бир гәјда оларар јанашыландан әввәл ишләнир. Демәк, табә сөз—јанашан әввәл, табеедичи сөз—јанашылан исә сонра ишләдилир. Мәс.:

а) Гапыда сәрн хәзри алнына тохунанда һисс етди ки, тәрләмишдир.

(М. Чәләл, «Јолумуз һајанадыр», сәһ. 68).

б) Мүнәввәр хала санки бу сәһбәтә, бу агибәтә чоһдан гол гојмушду (јенә орада, сәһ. 7).

Һәр ики мисалда јанашмаларын алтындан хәтт чәкиб шакирдләрә охудурам.

М. — Ким алтындан хэтт чәкилән сөzlәри охујар?

Ш. — Сәрин хәзри, бу сөһбәт, бу агибәт.

М. — Ким јанашаны көстәрәр?

Ш. — Биринчи сөzlәр: сәрин вә бу јанашандыр.

М. — Бәс икинчи сөzlәр?

Ш. — Икинчи сөzlәр хәзри, сөһбәт вә агибәт јанашы-
ландыр.

М. — Дүздүр, бурада «Сәрин хәзри, бу сөһбәт, бу агибәт» јанашмадыр. Биринчи тәрәф «сәрин, бу»; икинчи тәрәф «хәзри, сөһбәт вә агибәт»дир. Бунларын јерини дәјишмәк мүмкүн дејилдир. Биринчи чүмләдә мүбтәдә илә тә'јин, икинчи чүмләдә исә тамамлыг вә онун тә'јини синтактик әлагәјә кириб јанашма әмәлә кәтирмишдир. Јанашан илә јанашылан арасына јалныз бир, чүт, әдәд вә саир сөzlәрин дахил олдуғуну изаһ едирәм:

а) Әнтигә шәһәрдән кәлән гонагларда гәрибә бир машин көрмүшдү. (М. Чәлал, «Јолумуз һајанадыр», сәһ. 55).

б) Фүзули Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә әзәмәтли бир симадыр.

Һәр ики мисалда «бир» сөзү јанашанла бирликдә јанашыланы тә'јин едир вә онунла бирликдә чүмлә үзвү кими тә'јин олур.

Бурада шакирдләрә изаһ едирәм ки, араја сөз дахил олдугда да јанашмада сыра позулмур. Бундан сонра дәрсликдән (сәһ. 16) јанашма әлагәси һаггындакы мә'луматы шакирдләрә охутдураум.

Мөвзуја аид тапшырыг үзәриндә иш вердикдә көстәрирәм ки, јанашманы мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә един вә орада сыраланманы көстәрин. Өзүм тапшырыға аид ашағыдакы нүмунәни верирәм:

1. Јашка, әзизим, бу һәрифләр бизи пусурлар.

(«Сәһәр» романы, сәһ. 120)

2. Елә бил о гарышыг рә'ја көрүрдү.

(Јенә орада, сәһ. 94).

Бу мисалларда јанашманын биринчи тәрәфи әвәзлик вә сифәт нитг һиссәси илә ифадә олунмушдур. Сыраланма ејни илә сахланылмышдыр (алтдан хәтт чәкилән сөzlәрә бах).

Јанашмаја нисбәтән узлашма вә идарә әлагәсинин өјрәдилмәси чәтинлик төрәдир. Бундан әлавә VI синфин грамматика китабында идарә вә узлашма һаггында веридән изаһат да кифәјәтләндиричи дејилдир. Идарә вә узлашма чүмлә үзвләри арасында әлагә кими төрәтсә, бу чәтинлик арадан р.

Узлашма—чүмләдә баш үзвләр, јә'ни мүбтәдә вә хәбәр арасында олан әлагәдир. Она көрә дә мән узлашманы кечәркән шакирдләрин әввәлки биликләринә әсасланыб белә мүсаһибә апарырам:

М. — Ким бир фе'ли шәхсә көрә тәсриф едәр, дәјишәр?

Ш. — Охујурам, охујуруг; охујур, охујурлар.

М. — Ким бунлары шәхс әвәзликләри илә бирликдә дејәр?

Ш. — Мән охујурам, биз охујуруг, сән охујурсан, сиз охујурсunuz, о охујур, онлар охујурлар.

М. — Ушаглар, бу шәхсләрин јерләрини дәјишиб ишләтмәк олармы?

Ш. — Хејр, һәр бир шәхс әвәзлији өз јериндә ишләдилмәлидир.

М. — Дүздүр, әкәр јерләрини дәјишсәк мәзмун позулар. Кәрәк һәм шәхс әвәзлији, һәм дә фе'л ејни шәхсдә вә кәмијјәтдә олсун.

М. — Ушаглар, бунлары чүмлә үзвү кими көстәрсәк нечә олар?

Ш. — Шәхс әвәзликләри мәктәбдә, фе'лләр исә хәбәр олачагдыр.

М. — Дүздүр, шәхс вә кәмијјәтә көрә мүбтәдә илә хәбәрин белә ујғун ишләдилмәси узлашма адланыр. Ушаглар, узлашма әлагәси јалныз мүбтәдә вә хәбәр чүмлә үзвләри арасында олур.

Беләликлә, узлашма әлагәсини мән мүбтәдә вә хәбәр арасындакы синтактик әлагә кими изаһ едирәм вә шакирдләр чох асанлыгла бу әлагәни мәнимсәјирләр.

Идарә—хәбәрлә хәбәр әтрафында группашан чүмлә үзвләри арасындакы әлагәдир. Идарәдә табеедичи сөзүн, јә'ни хәбәрин тәләби илә табә сөз мүхтәлиф һаллара дүшүр. Идарәни конкрет олагаг хәбәрлә зәрфлик вә тамамлыг чүмлә үзвләри арасында олан әлагә кими изаһ едирәм. Сонра чүмлә ичәрисиндә көстәрир вә схемини чәкирәм:

Мәрмәр сүтун обер-лејтенантын да шәклини ајна кими әкс етдириди. («Узаг саһилләрдә», сәһ. 7)

Табеедичи сөз—хәбәр

Әкс етдириди

табә сөз

обер-лејтенантын
шәклини

В-сиз тамамлыг.

табә сөз

ајна кими

тәрзи-һәрәкәт зәрфлији

Јахуд:

акс етдирирди —————→ обер-лейтенантын шаклини
нәји?
нечә?

акс етдирирди —————→ ајна кими

Бу мисалда табеедичи сөз, ја'ни хәбәр, васитәсиз тамамлығын тә'сирлик һалда ишләнмәсини, тәрзи-һәрәкәт зәрфлијинин исе кими гошмасы илә ишләнмәсини тәләб етмишдир.

Белә изаһатдан сонра хәбәрлә она анд олан чүмлә үзв-ләринин әлагәсинә анд евдә мисаллар јазыб охларла ишарә етмәләрини тапшырырам.

Идарә илә јанашманы мүгајисә едәрәк көстәрирәм ки, јанашмада табе сөzlә табеедичи сөз гоша ишләнир. Идарәдә исе сыраланманын әсас чәһәти, ја'ни табе сөзүн әввәл, табеедичи сөзүн сонра ишләдилмәси сахланылыр, ләкин бунларын гоша ишләнмәси шәрт дејилдир. Мәс.:

Ичәридәкиләр гызғын сөһбәт едир, клубдан, тарла дүшәркәләриндән, әкиндән, бичиндән данышырдылар. («Ајрылан јоллар», сәһ. 15)

Табе сөз.

Табеедичи сөз

- а) гызғын —————→ өһбәт едир
- б) клубдан —————→ данышырдылар.
- в) тарла дүшәркәсиндән —————→ данышырдылар
- г) әкиндән —————→ данышырдылар
- д) бичиндән —————→ данышырдылар.

Мисалдан көрүндүјү кими идарәдә табеедичи сөз, ја'ни хәбәр бир үзвлә дејил, бир нечә үзвлә әлагәјә кирир. Она көрә дә чүмләдә ишләдилән ја тамамлыг, ја зәрфликдән бири табе сөз кими хәбәрлә гоша ишләдилә биләр.

Сыраланмада олан гајдаја ујғун олараг идарә әлагәсиндә һансы табе сөз хәбәрин даһа мүһүм кејфијјәтини билдирирсә, о да хәбәрә даһа јахын јердә вә ја онунла гоша ишләнәчәкдир.

Сөzlәрин әлагәси һаггында алдылары биликләри јекунлашдырмаг вә мөһкәмләндирмәк, шакирдләри әјани вә саитә һазырлама вәрдишләрини артырмаг мәгсәди илә онларә сөzlәрин әлагәсини көстәрән схем чәкмәләрини тапшырырам.

Сабир САЛЕҲОВ,
Загатала рајону, Гондах кәндиндәки
онбирлик мәктәбин мүәллим.

ЈАЗЫ ИШЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ФӘАЛЛЫҒЫНЫН ВӘ МҮСТӘГИЛЛИЈИНИН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМӘСИ

Истәр дәрәдә, истәрсә дә синифдән вә мәктәбдәнхариш тәдбирләрдә шакирдләрин фәаллашдырылмасы дәркетмә үчүн мүһүм шәртдир. Фәал олмаг — ишә лагәјд мүнасибәт бәслә-мәмәк, мараглы вә кәркин диггәтлә ишләмәк, тәшәббүскар вә ахтарычы олмаг, мүстәгил дүшүнмәк, нәтичә чыхармаг вә саир демәкдир.

Исан өјрәндији һәр һансы бир объектә фәал, диггәтли мүнасибәт бәсләјирсә, дәркетмәнин кедиши дә ајдын вә сүр-әтли олур.

Өјрәнмә заманы шакирдләри фәаллашдырмаг мүәллим-дән мүхтәлиф вә әһәмијјәтли үсуллар сечиб тапмагы тәләб едир.

Мән бу мәсәләјә хүсуси фикир верирәм. Һәлә дәрә илинин биринчи күнүндән шакирдләрә ана дили вә әдәбијјәти өјрән-мәјин әһәмијјәтиндән, көркәмли педагогларын фәнләр ичә-рисиндә ана дилинә вердији гијмәтдән, Марксын, Енкелсин, Ленинин вә башга мәшһур марксист классикләрин бәдн әдә-бијјәтлә мүнтәзәм марагландыгларындан јери кәлдикчә да-нышырам.

Шакирдләри инандырырам ки, бүтүн елмләри, һәтта баш-га 'дилләри өјрәнмәкдә ана дилини билмәјин бөјүк әһәмијјә-ти вардыр. Һансы саһәдә чалышырсан чалыш, фәрги јохдур, савадлы олмалысан. Јүксәк савада малик олмаг мәдәни ада-мын хүсусијјәтләриндән биридир. Ән јахшы бир мүһәндис, һәким, агроном вә саир дүзкүн јазмагы бачармырсә, она, сө-зүн һәгиги мә'насында, савадлы адам демәк олмаз. Ејни за-манда шакирдләрә хатырладырам ки, һәр һансы бир техни-кум вә ја али мәктәбә гәбул заманы мүтләг адамларын са-вадлылыг дәрәчәсини јохлајырлар вә с.

Бүтүн бу сөһбәтләр шакирдләрдә фәннә гаршы марагы артырыр вә бу саһәдә онларын фәаллашмасына сәбәб олур.

Шакирдләрнин мүстәгиллијини тә'мин едән, онларын ја-
радычылыг тәшәбүсләрини инкишаф етдирән васитәләрден
бири дә инша јазылардыр. Адындан мә'лум олдуғу кими, ин-
ша—гурмаг, јаратмаг демәкдир. Инша јазылар бу мә'нада
шакирдләрнин әсәридир. Демәк, бурада иши елә тәшкил ет-
мәк лазымдыр ки, шакирд она тәгдим едилмиш мөвзу әтра-
фында сәрбәст дүшүнә билсин, о һагда билик топласын, нә-
һәјәт, билик вә дүшүнчәләрини мүстәгил олараг шәрһ етмәји
бачарсын, елә олмасын ки, шакирд «инша» ады алтында ан-
чаг һазыр, китаблардан көтүрдүјү чүмләләри јазсын, өзүнүн
азча да олса фикир вә сәрбәст чүмләләри олмасын. Мүәллим
инша јазмағын јолларыны шакирдә өјрәтмәдикдә, онун кө-
чүрмә «иншасыны» сакитчә гәбул едиб гијмәтләндирдикдә вә
һеч бир тәләб ирәли сүрмәдикдә шакирддә фәаллыг вә тәшәб-
бүскарлыг да өз-өзүнә өлүб кедәр.

Мән јазыја һазырлыг ишинә чох габагдан башлајырам,
шакирдләрә иншанын мөвзусуну бир нечә күн габагчадан
е'лан едирәм. Бундан сонра мөвзу үчүн әлавә материалларын
адларыны јаздырырам. Мөвзуну габагчадан хәбәр вермәк вә
истифадә едилчәк мә'хәзләри көстәрмәк шакирдләри фәал-
лашдырыр, онларда ахтарычылыг һәвәси ојадыр. Шакирд-
ләр дәрслији вә әлавә материаллары диггәтлә өјрәнирләр,
план тәртиби вә план әтрафында фикирләри низама салмаг
әмәлијјаты башланыр, шакирдләр лазым кәлдикдә мәнә мү-
рачнәт едирләр. Беләликлә дә ишдә бир чанланма, һәрәкәт
һисс едилир. Бүтүн бу һазырлыг ишләри көрүлдүкдән вә систе-
темә салынараг топланмыш билик мөһкәм мәнимсәнилдикдән
сонра әсас иш, јә'ни јазы башланыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу гајда мүәллимдән дә кәр-
кин ишләмәји тәләб едир. Иншанын мөвзусуна даир әлавә
материалларын адлары вә јери мүәллимин өзүнә габагчадан
ајдын олмалыдыр ки, шакирдләрә көстәрә билсин. Буна көрә
дә мүәллим иншанын мөвзусуну рүблүк програм дүзәлдәркән
дүшүнүб мүәјјән етмәли вә буна даир мә'хәзләри өјрәниб,
диггәтлә охумалыдыр, демәли мүәллим дә билијини артыр-
маға чалышмалыдыр.

Доғрудур, ејни мөвзудан ибарәт иншада синиф үчүн ва-
һид план о гәдәр дә мөгсәдә мүвафиг дејилдир. Бир һалда
ки, һәр бир шакирд верилмиш мөвзуну мүстәгил ишләмәли-
дир, иншанын планыны да өзүнүн мәнтиги әсасында тәртиб
едә билсә, даһа јахшы олар. Бу өзү дә шакирди мүстәгил
ишләмәјә өјрәтмәк демәкдир. Лакин мән башга бир үсулу
ја әпәлијјатли һесаб едирәм. Белә ки, бәзи палларда бүтүн

синиф үчүн һазыр ваһид план тәгдим едирәм вә шакирдләр-
дән тәләб едирәм ки, һәмнин план үзрә иншаја һазырлашсын-
лар. Бурада да мөгсәд шакирдләри мүстәгил ишә алышдыр-
магдыр. Шакирдләрә дејирәм ки, көрәк планын маддәларинә
ким нечә чаваб верәчәкдир. Бу бир нөв, мүсаһибәјә чеври-
лир; шакирдләрдән һәр бири чалышыр ки, тәгдим едилмиш
маддәләрә даһа дүзкүн, мүстәгил вә долғун чаваб һазырла-
сын.

Һазырлыг ишләриндән сонра әсас мәсәлә — јазы просеси
башланыр. Шакирдләр мөвзуја даир фикирләрини јазыб мү-
әллимә тәгдим етмәк мәрһәләсинә дахил олулар. Мән бу
замаң ишин мүстәгил јеринә јетирилмәсинә чалышырам. Са-
кит шәраит, чидди нәзарәт шакирдә сәрбәст ишләмәјә имкан
верир. Мүәллим һазырлыг ишини јахшы тәшкил едиб синиф-
дә јазы просеси мәрһәләсини сојуггаңлылыгла баша вурса,
онда јенә дә истәнилән нәтичә әлдә едилмәз. Белә ки, мөвзуја
һазырлашан шакирд анчаг конспект тутар вә ону синифдә кө-
чүрә биләр. Мүәллимин јазы заманы чидди нәзарәтинә алыш-
мыш шакирд бир гајда олараг јазыја мөһкәм һазырлыглы
кәләчәкдир. Белә олмадыгда фәаллыг вә мүстәгиллик өз је-
рини лагејдлијә верәр, шакирд башгасынын фикир вә чүм-
ләләринин әсири олар.

V—VII синифләрдә «Азәрбајчан дилинин грамматикасы»
үзрә өјрәнилән гајдаларын дүшүнчәли тәтбиги бачарығыны
инкишаф етдирмәклә әлагәдар олан јазылар да артырылыр.
Мәсәлә, «Мүрәккәб исимләрин орфографијасы» мөвзусу ке-
чилик гүртәрдыгдан сонра бу чүр исимләрлә долғун олан бир
мәтнин имла јаздырылмасы мөгсәдә мүвафигдир. Белә јазы-
лара да мән бирдән-бирә башламырам. Шакирдләрә габаг-
чадан хәбәрдарлыг едирәм ки, һәмнин мөвзуну бир даһа диг-
гәтлә өјрәнсинләр, чүнки кәләчәк дәрсдә бу мөвзуја даир јох-
лама имла јазачағыг. Бу хәбәрдарлыг шакирдләри фәаллаш-
дырыр, онлары мөвзуну даһа диггәтлә өјрәнмәјә тәһрик едир:

Бу үсулдан јухары синифдә дә истифадә едирәм. Мәсә-
лә, мәнә мә'лум олду ки, X синиф шакирдләриндән бир чоху
васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләринин ишләнилмәси гајдала-
рыны мөһкәм билмир. Белә олдугда шакирдләрә билдирдим
ки, II һиссә «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» дәрслијин-
дән «Васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләри» мөвзусуну диггәтлә
өјрәнсинләр, чүнки һәмнин мөвзуја әид имла јазылачаг. Ша-
кирдләр әл-ајаға дүшдүләр; ашағы синиф шакирдләриндән

китаб алыб мөвзуну диггәтлә өжрәнмәжә башладылар, мән әләвә мәшгәлә тәшкил едиб шифаһи сорғу апардым вә бундан сонра һәмнин гајдалара даир имла яздырдым. Нәтичәдә мә'лум олду ки, шакирдләрин билгиндә хејли ирәлиләмә олмушдур.

Грамматик гајдаларла бағлы олан бу чүр сәһвләр үзәриндә тез-тез јазы апармағ әһәмијјәтли олур.

Мән дәрс дедијим бүтүн синифләрдә әмәли-ишкүзар јазылара да кениш јер верирәм. Шакирдләрә дәрсдән әләвә вахтларда протокол, арајыш, әризә, вәкаләтнамә вә саир јазмағын нүмунәләрини верир вә гајдаларыны өжрәдирәм. Бу чүр нүмунәләр вердикдән сонра шакирдләрдән тәләб едирәм ки, верилмиш нүмунәләр әсасында евдә арајыш, әризә вә с. јазыб кәтирсинләр. Шакирдләр һәмнин јазылары мәнә көстәриб лазыми көстәриш алырлар.

Мән бу чүр јазылары әмәли ишлә әлағадар өжрәтмәји даһа үстүн тутурам. Бурада да шакирдләрин мүстәгил һәрәкәт етмәји бағармаларына чалышырам. Мән протокол јазмағы белә өжрәдирәм: шакирдләрә мә'лумат верирәм ки, дәрсдән сонра саат тутағ ки, 3-дә мәктәбә кәлсинләр, орада протокол јазмағы өжрәнәчәјик. Шакирдләр һәвәслә кәлирләр. Мән мәшгәләдә ичлас апармағын да гајдасыны өжрәдирәм. Бу заман ичласа башламағын, сәдр вә катиб сечмәјин, мәсәләләрин е'лан едилмәсинин, мә'рузәчи вә чыхыш едәнләрә сөз верилмәсинин, гәрар гәбул едилмәсинин вә бүтүн бунларын протоколда гејд едилмәсинин чанлы-әјани гајдаларыны өжрәдирәм. Беләликлә, һәм «ичлас» апарылып, һәм дә протокол нүмунәси јазылып.

Мәним һәјата кечирдијим бу иш үсуллары шакирдләрдә фәаллығ вә мүстәгиллији артырмагла бәрабәр, онларын јазы ишләринин лазыми гајдасына дүшмәсинә дә чоғ көмәк едир.

«ДИЛЧИЛИЈИН ӘСАСЛАРЫ»¹ ҺАГГЫНДА

«Дилчилијә кириш» (јахуд «Дилчилијин әсаслары») али мәктәбләрин филологи факултәләриндә кечилән вә мүәллим кадрларынын һазырланмасында мүһүм вә чоғ әһәмијјәтли фәһләрдән биридир. Лакин сон заманларга гәдәр бу фәһләрә аид Азәрбајҗан дилиндә јазылмыш хүсуси дәрс вәсантинин олмамасы гаршыда бөјүк чәтинлик јарадырды.

Бу чәһәтдән Н. Мәммәдовун «Дилчилијин әсаслары» китабы республикамызда атылан илк аддым, илк тәшәббүсдүр.

Әсәрин биринчи фәслиндә дилчилик елминин гаршысында дуран әсас вәзифәләрдән, дилчилијин ғыса тарихиндән, дилчилик елминдә јаранан мүхтәлиф чәрәјан вә нәзәријјәләрдән вә нәһајәт совет дилчилији елминин гаршысында дуран әсас вәзифәләрдән данышылып.

Бу фәсилдә дилин ичтимаи маһијјәти, дилин спесифик ичтимаи һадисә олмасы, үсттурум категоријасына дахил едилә билмәси вә синфи характер дашымајыб, үмумхалғ үчүн үнсийәт вәситәси олмасы марксист фәлсәфәси әсасында изаһ едилир.

Икинчи фәсил дилин сәс тәркибинин хүсусијјәтләринә, онун гурулушу, дәјишмә вә инкишафынын өжрәнилмәсинә һәср едилмишдир.

Бу фәсилдә мүәллиф кениш фактик материалдан истифадә едәрәк, данышығ сәсләри вә онлары әмәлә кәтирән шәртләри изаһ едир, һәрф вә сәс арасындакы фәргләрдән, сәсләрин тәснифиндән, данышығ сәсләринин акустик хүсусијјәтләриндән, сәсләрин јаранмасында ајры-ајры данышығ үзләринин ролундан, фәал данышығ үзләринин хүсусијјәтләриндән вә с. данышыр. Әсәрдә сәсиләрин вә сәсензләрин тәснифи принципләри Азәрбајҗан, рус, әрәб, түрк вә башга дилләрдән кәтирилмиш материалар вә мүхтәлиф артикулјасија базалы дүнја дилләринин өзләринә мәхсус дахили инкишаф ганунлары әсасында изаһ едилмишдир.

Мүәллиф фонетика бәһсиндә ајры-ајры сәсләрин тәбиәти вә хүсусијјәти, дифтонглар, һеча, вурғу вә мүхтәлиф фоне-

¹ Н. Мәммәдов, «Дилчилијин әсаслары». Али мәктәб тәләбәләри үчүн дәрс вәсанти, редакторлары М. Ширәлијев, А. Ахундов, Азәртәдриснәшр, 1961.

тик һадисәләр (ассимиляция, диссимиляция, сәсләрин йердәјишмәси, сәсдүшүмү, сәсартымы) һаггында ајдын, йыгчам вә ардычыл шәкилдә мә'лумат верир.

3-чү фәсилдә мӯәллиф чәмијјәтин инкишафы илә әләгәдар олан јазынын дөврләри (пиктографик, идеографик, һәрфи вә ја әлифба) һаггында кениш мә'лумат вермиш, онун јаранма тарихини гыса да олса әһатә едә билмишдир. Бунула бәрабәр мӯәллиф дүнја дилләриндә олан јазы гәјдаларынын нормалашдырылмасындакы принципләри (фонетик, морфоложи, тарихи-ән'әнәви) дә изаһ етмәјә чалышмышдыр.

Китабын дөрдүнчү фәсли дилчилијин мӯһүм шө'бәләриндән олан лексиколокијадан бәһс едир.

Китабда бу фәсил даһа кениш ишләнмишдир. Бурада дилин лүгәт тәркибинин хусусијјәтләри, зәнкинләшмәси јоллары фактик материаллар әсасында мараглы бир шәкилдә изаһ олунмушдур.

Китабын бешинчи фәсли дилин әсасыны тәшкил едән грамматик гурулуша һәср едилмишдир. Марксизм-ленинизм классикләри өјрәдир ки, грамматика инсан тәфәккүрүнүн ән бөјүк наилијјәтләриндәндир. Чүнки чүмләдә сөзләрин дәјишмәси вә онларын бирләшмәси гәјдаларынын мәчмусу олан грамматиканын сәјәсиндә инсан фикирләри мадди дил чилдинә дүшүр. Фикрин керчәклији олан дил бир-бири илә һәм мә'на вә һәм дә грамматик чәһәтдән бағланмыш сөзләр вәситәси илә мөвчуддур.

Дилин грамматик гурулушу дилин гәдимлији вә сабитлијинин тәзаһүрүдүр. Ејни заманда бу сабитлик нисбидир.

Бу фәсилдә мӯхтәлиф грамматик гурулушлу дилләрдә олан морфоложи вә синтактик хусусијјәтләр, сөзүн гурулушу, сөзләр арасында әләгә вәситәләри (флексија, өнлүкләр, гошмалар, бағлајычылар, артикилләр) вә с. һаггында мӯхтәсәр мә'лумат верилир. Бурада грамматик категоријалар вә нитг һиссәләринин тәснифинә аид мөвзулар нисбәтән даһа мукәмәл ишләнилмишдир.

Китабын алтынчы фәслиндә дилин әмәлә кәлмәси вә инкишафы һаггында данышылыр.

Мӯәллиф марксизм классикләринин әсәрләриндән истифадә едәрәк дилин мәншәји проблемини дүзкүн ишыгландыра билмишдир. Бунула әләгәдар китабда дүнја дилләринин кечирмиш олдуғу әсас просесләр һаггында да лазыми мә'лумат верилмишдир.

Китабын једдинчи фәсли дилләрин тәснифинә һәср едилмишдир.

Дилчилик елминдә дилләр арасында әләгәләр бир тәрәфдән гоһумлуғ әләгәсинә кәрә, о бирн тәрәфдән дилләрин грамматик гурулушунун ујғунлуғуна кәрә тәсниф едилир. Бу тәснифатын һәр икиси совет дилчилик әдәбијјатында әсас кәтүрүлүр. Бу фәсилдә охучу мӯхтәлиф аилә вә гурулар дахил олан дилләр һаггында мӯәјјән мә'лумат әлдә едә билир.

Бүтүн бунлар бахмајарағ, ајдын вә сәлис бир дилдә јазылмыш бу китаб нөгсансыз дејилдир.

Н. Мәмәдов дилчилијин тәшәккүл тарихинә һәср етдији һиссәдә XIX әсрә гәдәр олан мӯхтәлиф ән'әнәләрдән данышыр вә бу елмин мејдана кәлмәсини гәдим һинд, классик јунан вә әрәб дилчилик мәктәби илә әләгәләндирир. Лакин һинд вә јунан дилчилији һаггында гыса мә'лумат верән мӯәллиф әрәб дилчилијинин ән'әнәви хусусијјәтләринә китабда јер вермир. Мә'лумдур ки, Маһмуд Гашгаринин, хусусән онун «Диване-лүғатүт-түрк» әсәринин түрк дилләринин гәдим дөврүнү өјрәнмәк үчүн әһәмијјәти чох бөјүкдүр. Дилчилик тарихи бу бөјүк алимин ады илә биләвәситә әләгәдардыр. Нәдәнсә Маһмуд Гашгари һаггында китабда бир кәлмә дә данышылмыр.

Дилин ичтиман маһијјәтинә һәср едилмиш һиссәдә академик Марр вә онун тәрәфдарлары һаглы оларағ тәнгид едилир. Лакин Маррын сәһвләринин тәнгиди биртәрәфлидир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, совет дилчилик елминин илк инкишафы мәрһәләсиндә Маррын хусуси ролу олмушдур. Лакин о әсил марксист-дилчи сәвијјәсинә галха билмәмиш, чидди сәһвләрә јол вермишдир.

Н. Мәмәдов өз әсәриндә Н. Ј. Марры ејбәчәр бир шәкилдә, дилин маһијјәтинин анлаја билмәјән бир дилчи кими гәләмә вермәси фикри сәһвдир. Марр көркәмли совет алими оларағ һазырда да дилчиликдә мӯәјјән мөвгә тутмагдадыр. Она кәрә дә Маррын елми фәалијјәтинин тәнгиди һәртәрәfli олмалы, дилчилик елминә етдији хидмәтләр дә кәстәрилмәли иди.

Фонетика сәһәсиндә дилин сәс тәркиби тәдгигатыны фонемләрин өјрәнилмәсиндән ајры тәсәввүр етмәк олмаз. Лакин мӯәллиф бир нечә јердә «фонем» терминин ишләдирсә дә онун һаггында һеч бир мә'лумат вермир.

Китабын 32-чи сәһифәсиндә дифтонглар һаггында мә'лумат верилир. Лакин дифтонгларын маһијјәти дүзкүн ишыгландырылмыр. Белә ки, «дифтонглар вә ја сәсләрин гошалашмасы бир һечанын бир саитлә башланыб, башга саитлә гуртармасыдыр» фикри сәһвдир. Белә дифтонглар Л. В.

Шерба «јаланчы» дифтонглар ады верир. Әсил дифтонглар исә сәсләрини гошалашараг бир неча әмәлә кәтирмәсинә дејилр. Демәк, дифтонгу әмәлә кәтирән һәр икки сәс ејни дәрәчәдә һечадүзәлдичи олур.

Дилин сәс тәркибиндә мејдана чыхан ассимилјасија, диссимилјасија һадисәләри әдәби дилә дејил, әсасән данышыг дилинә, еләчә дә диалектләрә хас олан бир һадисәдир. Лакин мүәллиф бу һагда һеч бир сөз демир (бах: сәһ. 36—38).

«Дилчилијин әсаслары» курсунун гаршысында дуран ән мүһүм вәзифәләрдән бири дә али мәктәб тәләбәләрини дилчилик әдәбијјатында гаршыја чыхан хүсуси термини вә аңлајышларла таныш етмәкдән ибарәтдир. Тәәсүф ки, бу китабда охучу фонетика илә әлагәдар терминләр (гаплоглокија, орфопеија, транскрипсија, данышыг сәсләрини спонтан вә комбинато дәјишиклији, сонор сәсләр вә с.) һаггында демәк олар ки, һеч бир мәлүмат ала билмир.

Дилин лүгәт тәркибинин дәјишмәсиндә мүәјјән мигдар сөз вә ифадәләрини кәһнәләрәк дилдән чыхмасы онун иңкишаф просесинин әсас амилләриндән биридир. Мүхтәлиф ичтимаң-тарихи сәбәбләр нәтичәсиндә дилдән чыхмыш архаңк сөзләр мүасир дилдә тарихә аид вә бәдин әдәбијјатда да ишләнир. Бәдин әсәрләрдә архаңк сөзләр үслуби характер дашыыр. Мүәллиф архаңзмләрин бу хүсусијјәтинә китабда јер вермәмишдир. Архаңзмләрин дилдән чыхмасынын сәбәбләри јалныз тарихи, иңтисади сәбәбләрлә мөһдудлашмыр. Онун ејни заманда дилчилик нөгтеји-нәзәринчә сәбәбләри дә вар.

Алынма сөзләр дилин лүгәт тәркибинини зәңкишләшмәсиндә икинчи әсас мәнбәләрдәндир. Бу сөзләр бир дилдән башга дилә бирбаша кечдији үчүн билаваситә алынма сөзләр адланыр. Сөзләр бир дилдән башга бир дилә һәмин дилдән дејил, башга бир дил васитәси илә дә кечир. Бу чүр сөзләрә башга дилләр васитәси илә кечән сөзләр дејилр. Китабда икки мүхтәлиф типли алынма сөзләр ејни терминлә («билаваситә») ифадә олунмушдур. (бах: сәһ. 73).

Башга дилләрин тәсири нәтичәсиндә бир дилдән башга дилә кечән сөзләр һәм шифаһи данышыг дили васитәси илә, һәм дә әдәби, јазылы дил васитәси илә мејдана кәлир. Бу алынма сөзләрдә фонетик дәјишикликләр мүхтәлиф олур. Китабда бу барәдә һеч бир мәлүмат верилмәмишдир.

Алынма сөзләр өз характеринә көрә дә мүхтәлифдир. Бәзи алынма сөзләр бәјнәлхалг характерли, бәзиләри исә проәчнәби сөзләрдир. Бу тиг сөзләрин арасындакы фәриқләри һаггында мүәллифини курсунун алынма сөзләрини арасындакы фәриқләри һаггында мәлүмат верилмәмишдир.

Кәмијјәт кәтегоријасында гәдим славјан вә гәдим рус дилләриндә олан «двоиственное число» кәтегоријасы һаггында мәлүмат верилмәмишдир.

Китабын 192-чи сәһифәсиндә дилин әмәлә кәлмәси һаггында олан нәзәријјәләр һаггында данышылыр. Лакин бу нәзәријјәләр елми ардычыллыгла верилмәмишдир.

Дилләрин тәснифини изаһ едән мүәллиф јазыр:

«Дилчилик әдәбијјатында дүија дилләри икки чүр тәсниф олунур: 1) кенеаложик тәсниф, 2) морфоложи (тиположи) тәсниф» (сәһ. 232). Лакин мүәллиф сонрадан морфоложи мәсәләни јаддан чыхарараг јалныз кенеаложик тәснифи әһатә етмәклә кифәјәтләнмишдир.

Дилләрин тәснифи бәһсиндә Иран дили групу һаггында мүхтәлиф бир нечә сәһвә јол верилмиш, онун фикринчә «Авеста» миһи јазылардан ибарәт бир абидәдир. (сәһ. 238). Бу мүәллифин ән кобуд сәһвләриндән бири сајылмалыдыр.

Әсәрин гүсурлу чәһәтләриндән бири дә будур ки, әсәрдә лексикографија вә лүгәтләрини типни һаггында һеч бир мәлүмат верилмәмишдир.

Көзә чарпан бу нөгсан вә чатышмамазлыгы, шүбһәси ки, мүәллиф китабын икинчи нәшриндә нәзәрә алачаг вә даһа кәниш фактик материал әсасында ону долғунлашдырачагдыр.

Үмумијјәтлә «Дилчилијин әсаслары» китабы јахшы ишләнилмиш тәгдирәлајиг вә фајдалы әсәрдир. Әсәрин али мәктәб тәләбәләринә, мүәллим вә аспирантлара лазым олан бир вәсаит кими бурахылмасы фәрәһләндиричи һалдыр.

Чаһанкир ГӘҲРӘМАНОВ,
филоложик елмләр намизәди, досент.

ЈЕНИ КИТАБЛАР

ГИЈМӘТЛИ ҺӘДИЈӘ

Бөјүк жазычы вә ичтимаи хадим Чәлил Мәммәдгулузадә (Молла Нәсрәддин) Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә көркәмли бир јер тутур. О, бөјүк бир әдәби мәктәб јаратмыш, Азәрбајчан әдәбијјатында јени бир јол ачмышдыр. Чәлил Мәммәдгулузадәнин әсәрләри бу күн дә охучулар тәрәфиндән севилә-севилә охунур.

Көркәмли әдиб вә журналистин, һабелә онун башчылығы илә нәшр олуна «Молла Нәсрәддин» мәчмүәсинин Азәрбајчан нәсриндә реализмин, сатира вә јуморун инкишаф етдирилмәсиндә, бир сыра реалист сәнәткарларын јетишмәсиндә бөјүк ролу олмушдыр.

Ч. Мәммәдгулузадә халгынын фачиәләрини, онун керилијинә сәбәб олан ичтимаи маниәләри дәриндән дүјмушдыр. Мәһз буна көрәдир ки, һекајәләриндә јумор вә сатирадан истисмар дүнјасыны ифша едән бир васитә кимнә истифадә етмишдыр.

Көһнә чәмијјәтин мәзлумлар үчүн бир зиндан олмасы, һаким синифләрин рәзаләти, мүртәчә әхлаг нормалары, халг арасында јашајан мәһфи адәт, ән'әнәләр әдибин һекајәләриндә амансыз бир шәкилдә горхмадан, чәкинмәдән чәсарәтлә тәнгид олуна. Бу тәнгид жазычынын бөјүк вәтәнпәрвәрлик һиссләри вә идеаллары илә, онун кәләчәјә олан бөјүк инамы илә бағлы иди.

Ч. Мәммәдгулузадә јарадычылығында Азәрбајчан бәдин нәсринин өлмәз нүмунәләрини јаратмышдыр. Дөврүнүн бир сыра мүнүм мәсәләләрини бөјүк сәнәткарлыг гүдрәти илә әкс етдирмишдыр. Әдибин јаратмыш олдуғу өлмәз әсәрләр Азәрбајчанда реалист нәсрин инкишафына чох бөјүк вә чидди тә'сир көстәрмишдыр.

Көркәмли әдибин нәсринин гијмәтли чәһәти дә онда иди ки, әсәрләрини өз көрдүкләри вә мушаһидәләри әсасында јазыр, һәјәти олдуғу кимнә көстәрмә, ону дөғру дүрүш, бәтәсвир етмәјә чалышырды.

Ч. Мәммәдгулузадә мөвзуларыны тамамилә мүасир һәјәтдан, чанлы ел мәшәтиндән алмышдыр.

Дәрин мушаһидәјә малик олан әдиб Азәрбајчан халгынын һәјәт вә јашајышыны, адәт вә ән'әнәләрини дә дәриндән билди.

Бөјүк әдиб нәср жанрында гыса, јығчам, лакин мә'налы јазан жазычыларымыздандыр. Онун сатирасы јени вә хүсуси бир хасијјәт дашыјыр. Әдибин тәнгидиндә ачы күлүш вә истетһза илә јанашы дәрин фәлсәфи фикир, дәрин ичтимаи мә'на вә мәзмун олмагла бәрабәр, сатираларында көһнә чиркинликләри дүјан, буна ағлајан һәзин бир лирика һисс олунур.

Ч. Мәммәдгулузадәнин јуморунда исә әксинә, ширин бир фәрәһ сәсләнир. Әдиб өз мөвзулары вә јаратдығы мәнзәрәләр е'тибары илә дә дөврүмүзүн фәал, мүбариз сәнәткары олмушдыр.

Ч. Мәммәдгулузадәнин реализми бир тәрәфдән классик әдәбијјатымыздан, бир тәрәфдән, бөјүк рус әдәбијјатындан, бир тәрәфдән дә мүасир халг һәјәтында гидаланан бөјүк бир мәктәбдир.

О, М. Ф. Ахундов илә башланан драматуркијамызы давам вә инкишаф етдирмишдыр. Бөјүк демократ олан Ч. Мәммәдгулузадә ејни заманда көркәмли маарифпәрвәр бир шәхс олмушдыр.

Азәрбајчанда бәдин нәсри јени бир мәрһәләјә галдыран, ону бир чох орижинал хүсусијјәтләр илә зәнкинләшдирән бөјүк әдиб Ч. Мәммәдгулузадә ејни заманда Азәрбајчанда совет нәсринин инкишафына да күчлү тә'сир көстәрмиш, насирләримизин дөнә-дөнә өјрәндикләри сөз усталарындан бири олмушдыр.

Бүтүн булар илә јанашы олараг Ч. Мәммәдгулузадә бир чох фелјетонлар, мәгаләләр, хатирәләр вә мәктубларын да мүәллифи олмушдыр.

Азәрбајчан Дөвләт Университети нәшријјаты Ч. Мәммәдгулузадәнин «Фелјетонлар, мәгаләләр, хатирәләр, мәктублар» китабыны нәшр едиб охучуларын истифадәсинә вермишдыр.

Һәмин китаба әдибин 500-ә гәдәр фелјетон, мәгалә, хатирә вә мәктублары дахил едилмишдыр.

«Фелјетонлар, мәгаләләр, хатирәләр, мәктублар» китабыны Әзиз Мирәһмәдов јолдаш нәшрә һазырламышдыр.

Бу китабын әввәлиндә «Нәшријјатдан» башлығы алтында бир кириш дә верилмишдыр. Бурада дејилир:

«Әдибин 1935—1947-чи илләрдә чыхмыш үччилдијиндә

мәктүб чап олунмамышды, 1951—1954-чү илләрдә чыхмыш икичилддиҗә чәмиси сәккиз мәктүб дахил иди. Јени нәшрдә исә Ч. Мәммәдгулузадәнин телеграм вә мәктүбларынын сајы 72-дир. Әдибин аиләсинә, гоһумларына, достларына вә башга адамлара көндәрдиҗи телеграм вә мәктүблар онун һәјатыны, мүнһитини, шәхсијјәтини өјрәнмәк нөгтеји-нәзәриндән чоһ әһәмијјәтлидир.

Бу китабдан бүтүн дил-әдәбијјат мӯәллимләримизин дә истифадә етмәләрини мәсләһәт көрүрүк.

«СӨЗ СӘНӘТИНИН МӘНБӘЈИ»

Партијамызын XXII гурултајынын гәрарлары әсасында мәктәбләрин тәлим-тәрбијә ишинин кејфијјәтчә јахшылашдырылмасына олан тәләбат, хусусилә инди даһа да артмышдыр. Чүнки коммунизм чәмијјәти гуручулуғу мәктәбләрдән там савадлы, һәртәрәfli инкишаф етмиш адамлар һазырламағы тәләб едир. Бу тәләбин јеринә јетирилмәсиндә бәдин әдәбијјатын, о чүмләдән шифаһи халг әдәбијјатынын да хидмәти бөјүкдүр. Бәдин әдәбијјат инсанда јүксәк һисс, һәјәчан, јүксәк фикирләр вә естетик зөвг ојадыр. Һәм дә бу әдәбијјат чидди тәрбијәви әһәмијјәтә малик олан, идеолоҗи бир саһәдир. Бәдин әдәбијјатын мүнһүм нөвләриндән бири дә халг әдәбијјатыдыр.

Бөјүк пролетар әдиби М. Горки шифаһи халг әдәбијјатыны «сөз сәнәтинин мәнбәји» адландырмышдыр.

М. Горки совет јазычыларынын биринчи Үмумиттифаг гурултајында демийшдир: «Ән дәрин вә парлаг бәдин чәһәтдән мүкәммәл гәһрәман сурәтләри шифаһи халг әдәбијјаты тәрәфиндән, әмәкчи халгын шифаһи јарадычылығы тәрәфиндән јарадылмышдыр». «Тәкрат едирәм, сөз сәнәтинин ибтидасы шифаһи халг әдәбијјатыдыр. Шифаһи әдәбијјатынызы топлајын, ондан өјрәнин, үзәриндә ишләјин... Кечмиши нә гәдәр јахшы билсәк, јаратдығымыз ишләрин бөјүк әһәмијјәтини бир о гәдәр асан, бир о гәдәр дәрин алаја биләрик».

Шифаһи халг әдәбијјатында кениш күтләләрин һәјат вә мүбаризәси, мәншәти, халгын истәк вә арзулары тәсвир вә тәрәннүм олунмушдур.

Шифаһи халг әдәбијјатынын жанрлары олан нағыллар, дастанлар, бајатылар, аталар сөзү, зәрби-мәсәл вә с. сөзләрдән биз өз нитгимиздә, һәтта ади данышығымызда белә кениш истифадә едирик. Булар нитгимизин тәсвир гүввәсини арттырар. Фикримизин динлә итиләре даһа тез тәтбиҗи ала кәдир.

Кениш халг күтләләринин јаратдығы вә јашатдығы шифаһи халг әдәбијјаты охучунун биллик даирәсинин кенишләnmәсинә, мәлүматынын артмасына вә дәринләшмәсинә көмәк едир.

Нағыл вә дастанлардакы мүсбәт гәһрәманлар охучуда хоһ һиссләр, јахшы нијјәтләр, нәчиб арзулар тәрбијә едир. Ејни заманда һәјатдакы психикләрдән узаглашма јолларыны да өјрәдир.

Мәһз бунун үчүн дә көркәмли педагоглар өз дәрс китабларында, дидактик-әхлағи әсәрләриндә шифаһи әдәбијјатдан кениш истифадә етмишләр.

Јазычыларымыз да өз зәнкин вә гијмәтли јарадычылыгында шифаһи халг әдәбијјатындан кениш истифадә етмишләр.

Тәртиб олунан вә јазылан бүтүн дәрсликләримиздә халгын әсрләр боју јаратмыш олдуғу ән гијмәтли сөз инчиләри кениш јер тутур.

Дәрс програмларында шифаһи халг әдәбијјатынын тәдрисинә хусуси вахт верилир.

Мәһз буна көрә дә әдәбијјат методистләримиздән олан досент Ә. Гарабағлы јолдаш өзүнүн Азәртәдриснәшр тәрәфиндән нәшр олунуб сатыша бурахылмыш «Мәктәбдә шифаһи халг әдәбијјатынын тәдриси» китабчасыны бу мәсәләјә һәср етмишдир.

«Мәктәбдә шифаһи халг әдәбијјатынын тәдриси» китабчасында мӯәллиф шифаһи халг әдәбијјатынын тәдриси методикасынын әсас мәсәләләриндән бәһс едир.

Бу китабча «Кириш» вә 6 фәсилдән ибарәтдир:

«Орта мәктәбдә шифаһи халг әдәбијјаты тәдрисинин үмуми мәсәләләри» фәслиндә:

Шифаһи әдәбијјатын маһијјәти;

Шифаһи вә јазылы әдәбијјат.

«Нағыл вә дастанларын тәдриси һаггында»:

Нағыллар һаггында үмуми мәлүмат;

Нағылларын тәлим-тәрбијә әһәмијјәти;

«Мәликмәммәд» нағылы;

«Кечәл Мәммәд» нағылы;

Молла Нәсрәддин ләтифәләри;

Нағылларын дил, үслуб вә ифадә хусусијјәтләринин өјрәнилмәси;

Дастанлар һаггында үмуми мәлүмат;

«Дәдә Горгуд» дастаны;

«Короғлу» дастаны;

Дастан үзәриндә апарылачаг методик иш;
Дастанын бәдии тәһлили, поетик хүсусијјәтләри.
«Аталар сөзләри, мәсәлләр, тапмачалар вә јанылтмачлар»:

Аталар сөзләринин мәншәји вә бәдии хүсусијјәтләри һаггында;

Аталар сөзү вә мәсәлләрин тә'лим-тәрбијәви әһәмијјәти;
Аталар сөзләринин тә'лими вә тәрбијәви хүсусијјәтләри һаггында;

Аталар сөзү вә мәсәлләрин дили һаггында;

Тапмачалар;

Јанылтмачлар.

«Лирик фолклорун бә'зи үмуми мәсәләләри вә мәктәбдә јери»:

Баятылар;

Ашыглар, ашыг маһнылары;

Лирик фолклорун вәзи, шәкил вә бәдии хүсусијјәтләринин тә'лими һаггында;

Лирик фолклорун шәкилләринин тә'лими һаггында.

Совет фолклору:

Совет фолклорунун әсас хүсусијјәтләри вә мәктәбдә јери;

«Шифаһи халг әдәбијјатынын топланылмасында мәктәбин ролу» мәсәләләрдән бәһс олунур.

Досент Ә. Гарабағлынын һәмин китабы әдәбијјат мүүәллимләримиз үчүн көзәл бир методик вәсантдир.

«III—IV синиф шакирдләринин орфографијаны мәнимсәмәсинә даир»

Ибтидан мәктәбин үмумтәһсил системиндә хүсуси јери вә әһәмијјәти вардыр. Белә ки, ибтидан мәктәбин шакирдләрә вердији билик вә вәрдишләр онларын орта мәктәбдә нечә охуја биләчәкләрини мүүјјән дәрәчәдә тә'јин едир. Буна көрә дә ибтидан мәктәб шакирдләри дүзкүн, ифадәли охумағы, савадлы јазмағы, өз фикирләрини шифаһи вә јазылы сурәтдә сәрбәст ифадә едә билмәји бачармалыдырлар. Хүсусилә јазы, шакирдләрин нитгләринин инкишафында вә зәнкинләшмәсиндә, онларда бәдии, ифадәли, сәлис нигт вәрдишләринин јаранмасында бөјүк рол ојнајыр. Мә'лумдур ки, бу мәгсәдләрә мүүәллим бирдән-бирә дејил, јорулмадан, сәбир вә инадла апардығы мәшғәләләр нәтичәсиндә наил олур.

Үмумијјәтлә, ана дили дәрсләри үчүн вәрдишин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Тәдричилик вә ардычыллыгла апарылан тәмринләр чәтин јазыла билән сөзләрин јазылмасына аид

вәрдишләрин шакирдләрдә јаранмасына вә мөһкәмләnmәсинә көмәк едир.

Тәчрүбә көстәрир ки, ашағы синифләрдә орфографик вәрдишләрә лазымынча јијәләнмәјән шакирд јухары синифләрдә дә өз јазыларында тез-тез сәһвләрә јол верир. Мәһз бунун үчүн дә ана дилинин орфографијасынын I—IV синиф шакирдләри тәрәфиндән тәләб олунан сәвијјәдә мәнимсәнилмәси үчүн мүүәллимләримизин чидди чалышмалары тәләб олунур.

Габагчыл мүүәллимләримиз шакирдләрин јазы савадыны артырмаг мәгсәди илә онлара бир сыра мүүхтәлиф чалышмалар верирләр. Бу чалышмаларын нәтичәсиндә шакирдләр мүүәјјән вәрдишләр алырлар. Белә чалышмалардан бири дә шакирдләрин орфографијаны мәнимсәмәләринә аид јазылардыр. Белә јазыларын просесиндә газанылан вәрдишләр шакирдләрин дүзкүн вә савадлы јазмаларында бөјүк рол ојнајыр. Бу чәһәтдән М. һәмзәјевин Азәртәдриснәшр тәрәфиндән бурахылмыш «III—IV синиф шакирдләринин орфографијаны мәнимсәмәсинә даир» адлы китабчасы диггәти чәлб едир.

«III—IV синиф шакирдләринин орфографијаны мәнимсәмәсинә даир» китабчанын әввәлиндә верилән кичик гејддә охујурт: «Китабчада 3—4-чү синиф шакирдләринин јазыларында өзүнү көстәрән башлыча орфографик сәһвләр үмумиләшдирилмиш, бу сәһвләрин баш вермәсинин сәбәбләри көстәрилмиш вә психоложи чәһәтдән тәһлил едилмишдир. Мүүәллимләрә көмәк етмәк мәгсәди илә шакирдләрин јазыларында баш верән әсас орфографик сәһвләрин арадан галдырылмасы јоллары да ишыгландырылмышдыр. Бу сәһәдә габагчыл мүүәллимләрин иш тәчрүбәләриндән истифадә олунмушдур».

«III—IV синиф шакирдләринин орфографијаны мәнимсәмәсинә даир» адлы китабчада мүүәлиф ашағыдакы мәсәләләр һаггында данышмышдыр:

Орфографијаны мәнимсәмә просесиндә III вә IV синиф шакирдләринин гаршылашдыглары чәтинликләр, онларын тәһлили вә арадан галдырылмасы јоллары;

Сөзләрин бөјүк һәрфлә башланмасында бурахылан сәһвләрин тәһлили вә арадан галдырылмасы јоллары;

Һәрфбурахма сәһвләринин тәһлили вә арадан галдырылмасы јоллары;

Сову чинкилтили сәссизләрлә битән сөзләрин јазылышында бурахылан сәһвләрин тәһлили вә һәмин сәһвләрин арадан галдырылмасы јоллары;

«Исим, синиф, шәкил, өмр» кими сөзләрнн јазылышында бурахылан сәһвләрнн тәһлили вә арадан галдырылмасы јоллары;

Г вә к сәси илә битән исимләрнн орфографијасынын мәнимсәнилмәсиндәки чәтинликләрнн тәһлили вә арадан галдырылмасы јоллары;

Мәсдәр шәкилчисиннн орфографијасынын мәнимсәнилмәсиндәки чәтинликләрнн тәһлили вә арадан галдырылмасы јоллары;

Һечаларын кечирилмәсиндә бурахылан сәһвләр, бунларын тәһлили вә арадан галдырылмасы јоллары;

Да, дә, ки, бағлајычыларынын мәнимсәнилмәсиндәки чәтинликләрнн тәһлили вә арадан галдырылмасы јоллары;

Јазылышы чәтин олан бә'зи сөзләрдә бурахылан сәһвләрнн тәһлили вә онлары ләғвәтмә тәдбирләрнн.

Бунлардан башга китабчаја кичик бир кириш дә верилмишдир.

Дил тәдрисиндә ибтидан мәктәб мүәллимләрнимиз һәмнн китабчадан фәјдалы бир вәсант кими истифадә едә биләрләр.

РЕДАКСИЈА ДА Н

Сов.ИКП XXII гурултајынын музакирә етдији мәсәләләрлә әлағдар олараг инди мәктәб вә мүәллимләрнн гаршысында даһа бөјүк вә мәс'ул вәзифәләр дурур.

Инди мүәллимләрнимиз әсас диггәтләрннн мәктәбләрнимиздә тәдрисин сәвијјәсини, шакирдләрә верилән билијин кејфијјәтини јүксәлтмәк кими мүнүм мәсәләләрнн һәллинә јөнәлтмәлидирләр.

Бу вәзифәләрнн јеринә јетирилмәсиндә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси, дил-әдәбијјат мүәллимләрннә даһа јахындан көмәк етмәк мәгсәди илә 1962-чи илдә нәшр едәчәји мәғаләләрнн тәхминн тематик планыны охучуларә тәғдим едир.

Редаксија, мүәллимләрдән мәчмуәнин нәшриндә фәал иштирак етмәји, өз тәчрүбәләриндән мәғаләләр јазмағы, мәчмуәнин кејфијјәтини даһа да јахшылашдырмағ мәгсәди илә тәклифләрннн, раст кәлдикләрнн нөгсанлар һағгында фикирләрннн јазыб көндәрмәји хаһиш едир.

I. Мәктәб һағгындакы Ганун вә Сов.ИКП XXII гурултајынын гәрары әсасында мәктәбдә дил вә әдәбијјат дәрсләрнннн тәдриси вәзифәләрннә даир мәғаләләр.

II. Мәктәбдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләрннә шакирдләрнн мүстәгиллик вә фәаллығыны артырмағ, евристик үсулдан истифадә гәјдаларына даир мәғаләләр.

III. Орта мәктәб програмында олан классик (М. Фүзули, М. Ф. Ахундов, М. Вагиф, Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. һагвердијев вә б.) јазычыларын әсәрләрнннн әдәби-бәдннн вә дил чәһәтдән тәһлилинә даир мәғаләләр.

IV. Азәрбајчанын ингилабчы-сатирик шаири М. Ә. Сабрин анадан олмасынын 100 иллији илә әлағдар оларағ, шаирин әдәби јарадычылығы вә дил хүсусијјәтләрнн һағгында мәғаләләр.

V. Програмада олан бир сыра әсаслы мөвзуларын, мәсәлән, Фүзулиннн әсәрләрнн, «Өлүләр», «Мүсибәти-Фәхрәддин», «1905-чи илдә», «Ана», «Кәнч гвардија», «Кәләчәк күн» вә с. әсәрләрнн тәдрисинә даир елми-методик мәғаләләр.

VI. Әдәби жанрлар вә вәзнләр һағгында мәғаләләр.

VII. Јазы, онун нөвләрнн, апарылмасы, тәсһннннн вә гәјмәтләндирилмәси һағгында тәһлими вә тәчрүби мәғаләләр.

VIII. Габагчыл дил вә әдәбијјат мүәллимләринин тәчрүбәсини үмумиләшдириб јажмаға даир мәгаләләр.

IX. Ики-үч рајонун һәрәсиндә бир нечә мәктәбдә дил вә әдәбијјат дәрсләринин тәдриси вәзијјәти илә таныш олуб, нәтичәсини һәмин рајон мүәллимләринин јығынчағында мүзәкирә етдикдән сонра мәчмуәдә дәрч етмәк.

X. Фәһлә кәнчләр вә кәндли кәнчләр мәктәбләриндә дил вә әдәбијјат дәрсләринин тәдрисинә даир мәгаләләр һазырлајыб нәшр етмәк.

XI. Рус мәктәбләриндә Азәрбајјан дилинин тәдрисинә аид габагчыл мүәллимләрин мәгаләләрини чап етмәк.

XII. Республикамызын рајонларында кечирилән «Педагожи мұһазирәләр»дә динләнилмиш дил вә әдәбијјат тәдрисинә даир ән әһәмијјәтли мұһазирәләрин мәтнләрини мәчмуәдә дәрч етмәк.

XIII. Мәчмуәнин сәһифәләриндә програм, дил вә әдәбијјат фәнләринә даир нәшр олунмуш јени әсәрләр һаггында ардычыл сурәтдә тәнгиди-библиографик мәгаләләрин чапына јер вермәк.

XIV. 1962-чи ил мүддәтиндә Бақы вә Азәрбајјан рајонларындан бир нечәсиндә охучулар конфраңсы кечирмәк.

XV. Мәчмуәдә, дил вә әдәбијјатын тәдриси илә әлағәдар олан сон мәлүматлар, һәмин фәнләрин тәдрисинә даир јени әсәрләр вә с. илә мүәллимләри мұхтәсәр шәкилдә таныш етмәк.

**«АЗӘРБАЈЈАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ»
МӘЧМУӘСИНДӘ 1961-чи ИЛДӘ ДӘРЧ ОЛУНМУШ МӘГАЛӘ ВӘ
МАТЕРИАЛЛАР**

	бурахылыш	сәһифә.
Мүәллимләрин шәрәfli вәзифәләри	.IV	3
М. Адилев—Фәһли бағлама вә веркүл	I	15
А. С. Ахундов—Дил-әдәбијјат үзрә апарылмыш јазылы гәбул имтананлары һаггында бәзи гејдләр	I	83
А. Аләмәдәдов—Н. Островскинин «Полад нечә бәркиди» әсәриндә иради вә әхлаги кејфијјәтләрин бәдһи сурәтдә тәсвири	II	15
М. А. Ахундов—Дилин идракада ролу	II	30
А. Абдуллајев—Ибтидан мәктәбдә грамматика вә орфограfiја тәдрисинин методикасы	II	41
А. Абдуллајев—Ибтидан мәктәбдә гираәт тәлиминин методикасы	IV	22
Бәһруз Абдуллајев—Бир лүғәт һаггында	II	115
Һ. Балыјев—Морфолокијанын тәдрисиндә үслуб мәсәләләри	I	34
Һ. Балыјев—V—VIII синифләрдә шакирдләрин үслубијјата даир мәлүматынын әдәбијјат дәрсләри вәсиһәсәнилә мөһкәмләндирилмәси вә кенишләндирилмәси һаггында	III	35
А. Бабајев—Бәдһи әсәрләрин дилинин тәһлили јоллары һаггында	II	63
С. Бейбутов—«Әдатлар» мөвзусуна аид илк дәрси нечә тәшкил едирәм	II	96
Б. Бағыров—V—VIII синифләрдә јазычынын тәрчүмеји-һалынын өјрәдилмәси тәчрүбәсиндән	III	47
И. Бајрамов—Рус мәктәбләринин III синфиндә Азәрбајјан дилиндән шакирдләрин шифаһи нитгини инкишаф етдирмәк јоллары	III	96
А. М. Гурбанов—Сәмәд Вурғун әдәби-бәдһи әсәрләрин дили һаггында	I	66
К. Гәһрәманов—Бөјүк рус тәнгидчиси	II	3
Чаһанкир Гәһрәманов—«Дилчилијин әсаслары» һаггында	IV	96
Аслан Ејвазов—Түрк дилләринин (Азәрбајјан дили) Русијада өјрәнилмәси тарихиндән	II	81
Ә. Әфәндизадә—Азәрбајјан дили тәдрисинин гаршысында дуран мүнүм вәзифәләр һаггында	III	3
Ч. Әһмәдов—Әдәби жанрларын тәдрис хусусијјәтләри	III	16
М. Ә. Әскәров—М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» әсәриндәки сәнәткарлыг хусусијјәтләринин тәдриси һаггында	III	54

Ж. М. Әлијев—Ч. Мәммәдгулузадә тәрәфиндән ислам дининдәки бајрам вә мәрәсимләрин ифша едилмәси	III	79
Ж. Әләкбәров—Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Чүмһүријјәт» мәғаләси һаггында	III	89
Ф. Әбдүррәһимов—Дүзкүн, көзәл вә савадлы јазы билјин тәмәлидир	I	58
Әлибала Әлијев—М. С. Ордубадинин «Сержант Иванов адына көрпәләр еви» һекајәсинин тәдриси тәчрүбәсиндән	II	90
Ә. Әһмәдов—«Мүасир Азәрбајҗан дилинин синтаксис»	II	107
Н. Исмајылзадә—III синифдә ана дилиндән шакирдләрин мүстәғил ишинин тәшкили тәчрүбәсиндән	I	43
Шәфигә Јусифли—VI синифдә «Чүмләдә сөзләрин әлағәси» бәһсинин тәдриси тәчрүбәсиндән	IV	85
Ј. Кәримов—Ибтидан синифләрдә шакирдләрин итгиндәки фонетик шивә хүсусијјәтләринин арадан галдырылмасы јоллары	I	21
Ј. Кәримов—Ибтидан синифләрин Азәрбајҗан дили дәрсләриндә шакирдләрин фәаллыг вә мүстәғиллијини артырмаг јоллары һаггында	IV	55
К. Кәримов—С. Вургунун «Чејран» ше'рини кечәркән шакирдләрә көзәллик вә вәтәһпәрвәрлик тәрбијәсинин нечә ашылајырам	I	131
К. Кәримов—Грамматика дәрсләриндә шакирдләрин мүстәғиллик вә фәаллыгыны инкишаф етдирмәк тәчрүбәсиндән	III	49
Б. Мурадов—«Ана вә почталјон» әсәриндәки образларын тәһлили методикасына даир	I	9
М. Мустафајев—VIII синифдә М. Фүзули гәзәлләринин тәдрисиндә шакирдләрин фәаллыгыны нечә артырырам	IV	65
С. Мәммәдова—I синифдә шакирдләрә сәлигәли вә дүзкүн јазы вәрдишини нечә ашылајырам	III	70
Н. Нәсибов—Мәктәбимиздә әдәбијјат дәрнәјинин тәчрүбәсиндән	IV	75
Һ. Оручәли—О, халгын гәлбиндә јашајыр	I	3
Ә. Рәчәбов—I—III синифләрдә оху вә јазы дәрсләринин һәјатла әлағәләндирилмәси һаггында	I	88
Ә. Рәчәбов—Бә'зи гејдләр	II	160
Ә. Сүләјманов—Кәндли кәнчләр мәктәбләринин V—VII синифләриндә Азәрбајҗан дили програмынын тәртиби, планлашдырылмасы вә кечилмәсинин специфик хүсусијјәтләри һаггында	I	111
Ш. Сәфәрова—VI синифдә «Гарача гыз» һекајәсинин тәдриси тәчрүбәсиндән	I	123
Ш. Сәфәрова—«Шаһин нәғмәси» әсәринин тәдриси тәчрүбәсиндән	IV	70
М. Д. Сејидов—Әдәбијјатдан шакирдләрин синифдәнхариҗ мүстәғил ишләринин тәшкили тәчрүбәсиндән	I	136
А. Сәмәдов—Тағы Шаһбәзи Симуруғун «Гајғы» һекајәсинин VI синифдә тәдрисинә даир	II	73

Зәрбәли Сәмәдов—«Көпәјә еһсан» сатирасынын тәдриси тәчрүбәсиндән	IV	81
Сабир Салһов—Јазы ишләриндә шакирдләрин фәаллыгынын вә мүстәғиллијинин инкишаф етдирилмәси	IV	91
З. Х. Тағызадә—Бә'зи ејни формалы шәкилчиләр һаггында	IV	50
Ф. Фәрһалов—М. Ә. Сабирин јарадычылыгында Фүзули әһ'әләри һаггында	IV	12
Н. һүммәтов—Инша јазыларда шакирд фәаллыгыны вә јарадычылыгыны инкишаф етдирмәк тәчрүбәсиндән	III	30
Ә. Ширинов—С. Рүстәмин «Чапајев» ше'рини кечәркән шакирдләрин вәтәһпәрвәрлик тәрбијәсини нечә инкишаф етдирирәм	III	74
Шакирдләрин Азәрбајҗан дили вә әдәбијјатдан биликләринин гүјмәтләндирилмәси һаггында	I	142
Азәрбајҗан дили мәшғәләриндә мәктәбин һәјатла әлағәсини мөһкәмләтмәк һаггындакы Гаунуу планлы вә ардычыл сурәтдә һәјата кечирәк	II	9
VII синифдә Азәрбајҗан дилиндән програм материалын планлашдырылмасына даир	III	25
Редаксиядан 107		
Јени китаблар—№ 2, 3, 4, 118, 107, 100		

Редаксија-неј'эти: А. Абдуллајев (редактор), Ә. Рәчәбов (редактор)
мүавини), М. А. Асланов, А. Ахундов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндиәдә
З. Сәмәдов.

Чапа имзаланмыш 30/XII-1961-чи ил. Қағыз форматы $60 \times 84 \frac{1}{16} = 3,50$
қағыз вәрәги, чап вәрәги 6,37

ФГ 09859

Сифариш 4759

Тираж 5.000

Редаксијанын үнваны: Бақы, Нефтчиләр проспекти, һөкүмәт еви,
X мәртәбә, телефон № 3-13-45

Бирләшмиш нәшријат мәтбәәси, Бақы, Нефтчиләр проспекти, 137

